THE

— OR —

॥ सहृदया ॥

VOL. XIV

NO.

EDITOR R. KRISHNAMACHARIAR, M. A.

CONTENTS

PRINTED AT THE
SRI VANI VILAS PRESS,
SRIRANGAM.

PUBLISHED AT
MADRAS.

Registered No M 103

विषयाः ।

Sahridaya.

1. Sahridaya is intended to serve as a common platform where the Sanskrit scholars of the old and the new type may meet and exchange their thoughts through the medium of Sanskrit—the only language which is common to the pandits throughout India and which lends itself admirably for giving the pandits ignorant of English an idea of the critical and historical method of study inaugurated by European savants.

2. With a view to graft the Western method of study on the Eastern, choice dissertations in simple Sanskrit prose on the researches of Western scholars as well as the wonderful achievements of science will be regularly published in the Journal besides a few short interesting novels.

3. The last forme of every issue is devoted to publishing rare and useful works.

4. The publication of the Journal is a pure labour of love and as such we earnestly solicit the sympathy and co-operation of all lovers of Sanskrit.

5. Literary contributions may be addressed to the Editor and all business communications to the Manager, Sahridaya office, Puraswankum, Madras (N. C.).

6. Annual subscription is Rs. 3 only, including postage.

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.] सौम्यवर्षे चापमासः । [संचि. ९

सुभाषितानि ।

प्रसिद्धान्याम्नायेष्वधिकपरिशुद्धानि यजने
हुतानि स्वच्छन्दं हुतवह हवींष्यभ्यवहरन् ।
कथं वा दुःस्पर्शान्कतिचन पदार्थानपि भवा-
नुपादत्से शङ्कारहितमिति दूयामह इमे ॥

त्वदीयं माहात्म्यं त्वमिह न विजानासि किमपी-
त्यमुष्मिन्दृष्टान्तो विलसति दृढोऽयं ननु यतः ।
अनायासान्नासापवनविनिपात्योऽपि सततं
तवाहन्ताहन्ता स्वयमजनि यन्ता गजपते ॥

अवार्येणाप्यन्यैरहह निजशौर्येण सुतरां
समुत्कृष्टस्त्वत्तो भवतु स मृगाणामधिपतिः ।
तथापि त्वामेव क्षितिपतिरसंख्यैरपि धनैः
समोदं क्रीणीते करिवर किमन्यैस्तव गुणैः ॥

कटत्तनाट्ट. इ. के. श्रीरविवर्मराजः ।

मेघसंदेशविमर्शः ॥

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
  सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-
  न्स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥

एवं शरवणभवमाराध्यातितुङ्गाद्देवगिरेः सत्वरं प्रस्थितवतः तव तीव्रगतिनिरीक्षणभीतैः स्कन्दमुपवीणयितुमन्तरिक्षे कृतावस्थानैर्वीणिभिः सिद्धद्वन्द्वैर्दत्तमार्गः सुदूरमध्वानं प्लुतेनैकेनातीत्य, रन्तिदेवस्य कीर्तिमिवातिधवलां चर्मण्वतीमवतीर्य तां मानयन्नात्मानमपि पवित्रीकुरु । अत्र कविः बौद्धमतानुयायिभिः राजभिरत्यन्तं गर्हितः पश्वालम्भः आस्तिकैर्माननीय एवेत्युपदिशति ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचोरे
  तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
  रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४६ ॥

देवगिरिं समया गगनेऽवस्थिताः सिद्धाः प्रथमं बलाहकस्य मार्गं दत्त्वानुपदमेव 'कुत्राऽसौ गच्छति?' इति विचिकित्सया यावद्दृष्टीः परावृत्य पश्यन्ति, तावन्मेघमनवलोकयन्तः, सुदूरान्तरभावतन्वीं प्रसन्नस्निग्धप्रवाहां जलादानार्थमवतीर्णेन मेघेन सनाथां चर्मण्वतीं अनिर्वचनीयतया स्थूलमध्येन्द्रनीलं भुवो मुक्तागुणमिवाकलयेयुः ॥

अत्र चर्मण्वतीजलव्यतिकरेण विराजमानायां कालिन्द्यां शार्ङ्गिणो वारिविहारादिकमनुध्यायन्, चैत्ररथादनूनस्यावश्यं द्रष्टव्यस्य वृन्दावनस्य दूरेऽवस्थितत्वात्, कैलासं प्रति यियासोर्मेघस्य तेन पथा गमनवर्णने अनौचित्यमाकलयन् 'शार्ङ्गिणो वर्णचोरे' इत्येतावता परितुष्यतीव देशावस्थितितत्त्वविन्महाकविः ॥

पद्यमिदं 'एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी । मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः' इत्यन्यत्र प्रोक्तमाशयमनुस्मारयति ॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरि विलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४७ ॥

इहापि व्रजसुन्दरीणां कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषां कटाक्षाणामात्मबिम्बं पात्रीकृतवतः श्रीमतो यदुनाथस्य संभावनैव दशपुरवधूविलोकितानां विषयभूते मेघे आरोप्यते इत्यहो! मानसी वृत्तिर्महाकवेः ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमथच्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥ ४८ ॥

इह महाकविः कुरुक्षेत्रे युयुत्सया समवेतानां पाण्डवानां कौरवाणां च प्रवृत्तं घोरमायोधनं निर्दिशन्, अतिरमणीयेनोपमानेन

कृष्णरूपिणा कालेन कबलितस्य राजन्यनिवहस्य निमित्तमात्रमभवत्सव्यसाची – इति सूचयन्, मेघेन चर्मण्वत्यां गृहीतस्योदकस्य कुरुक्षेत्रे वर्षणमप्यभिव्यञ्जयति ॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तःशुद्धस्त्वमसि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ४९ ॥

'सारस्वतीनामपामनुसेवनेन अनपराधिनां कमलानामात्मनो धारापातैः कृतस्य क्षोभस्य प्रायश्चित्तं विधायान्तःशुद्धो भवितासि' इति मेघमुपदिशति कविः । 'वर्णमात्रेण कृष्णः' इत्यनेन 'लाङ्गली गौरवर्णः' इति द्योतयति च ॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

भवान्या अपि स्पृहणीयसौभाग्यायां जाह्नव्यामात्मनो भक्तिमाविष्कुर्वन्, 'मूर्धानं पत्युरारोह प्रजया च विराड् भव' इत्यादिमन्त्रं स्मृतिपथमारोपयन्, यत्रेयं सुरसरित् हिमालयाद्भुवमवतरति तं प्रदेशमन्तःशुद्धो गच्छेति वलाहकमादिशति महाकविः । प्रालेयाद्रेरुपतटे विराजमानं कनखलं नाम नगरं गत्वा शैलराजादवतरणशोभां जाह्नव्याः साक्षात्कृतवतामेव पद्यस्यास्य रामणीयकं स्पष्टीभवेदिति मन्यामहे ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ५१ ॥

पूर्वम 'वर्णमात्रेण कृष्णः' इति सरस्वतीसलिलानुसेवनेनापि मेघस्य शरीरे नीलिमानमापादितं निर्दिश्य, अत्र कविः कृष्णवर्णायाः कालिन्द्याः, अन्तःसलिलाया अदृश्यरूपायाः सरस्वत्याः, शुभ्राया जाह्नव्याश्च मेलनं स्वसंकल्पेन कारयित्वा गङ्गाया अवतरणस्थल एव त्रिवेण्यन्तरं सृजन्, 'क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरी-श्वरस्य । पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥' इत्यादिकमन्यत्र प्रोक्तमाशयमनुस्मारयन्, 'अपारे खलु संसारे क-विरेकः प्रजापतिः' इत्यभियुक्तोक्तिमनुभावयति भावुकान् ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

पद्यमिदमनुवाचयतामस्माकम् 'विश्रमुर्नमेरूणां छायास्व-ध्यास्य सैनिकाः । दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः' इत्य-न्यत्रोक्ताशयः स्मरणपदवीमास्कन्दति । अचलस्य वृषसाम्यमन्य-त्रापि 'दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः' इति प्रादर्शि किल महा-कविना ॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीवालभारो दवाग्निः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

पर्वतप्रवनोकहानां मिथःसंघट्टजन्मना वायुवेगात्तूर्णं परितः प्रसरता दवाग्निना तदा तदा जायमानं हरिणादीनामुपद्रवं वर्णयन् यक्षः, मेघस्य हिमालयप्राप्तिनिरूपणावसरे निकटवर्तिनो निजावासस्य स्मरणेन कुबेरेणात्मनो विषयेऽनुष्ठितं पापमनुस्मरन्, प्रकारान्तरेण 'अधमाः असूयालवः अन्योदयासहिष्णवः वित्तमदमत्तचित्ताः निर्निमित्तमेव मादृशानां विलासिजनानामार्तिं जनयन्ति' इति धनपतिं गर्हयन्नीव; 'परस्परविमर्दोद्भूतहर्षातिरेकाः केचन कलहोपजीविनः पिशुनाः दवाग्नय इव धनपतिभवनाभ्यन्तरेषु कृतनिलयाः प्रकृष्टवंशजानामुदारस्वभावानां निष्कारणवैरिणो जाग्रति' इति सूचयतीव च ॥

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि-
न्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णा-
न्केषां न स्युः परिभवफला निष्फलारम्भयत्नाः ॥

वनगजभ्रमेण वलाहकमभिधावतां शरभाणां भाविनं परिभवं वर्णयन् यक्षः—मृगप्रायैरुदरंभरिभिः कलहोपजीविभिरगणितापरोपतापैरवलेपदुर्दान्तैराविष्टो धनपतिः स्वयं सत्त्वात्प्रच्यावितोऽभूत् । तरुणीललामभूता मत्प्रेयसी तूदारस्वभावा मामेवानवरतमनुध्यायन्ती

मदीयं मङ्गलमेवाशंसमाना प्रतीक्षमाणा च शापस्यावसानवेलामनु-
क्षणमुपचीयमानप्रणयप्रसरा 'प्रवासमाश्रयात् स्नेहो न कदाप्यपचीये-
तेत्यस्य' दृष्टान्तायमाना पिशुनानां मनोरथान् समूलोच्छेदं नाशय-
न्ती 'एवं खलु सतीमणिभिर्वर्तितव्यम्' इत्युपदिशति लोकस्य—
इत्यात्मनो हृदयगह्वरगोपितमाशयमन्यापदेशरीत्या व्यञ्जयतीव ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपहृतबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः ॥ ५५ ॥

एतादृशैर्दुर्विनीतैराक्रान्तोऽयं हिमालयः अस्मादृशैर्दूरतः परिवर्ज-
नीय इति कदाचिन्मेघस्य मनसि वैरस्यं भवेदित्याकलयन् यक्षः,
चराचरगुरोश्चरणन्यासेन सर्वतः पवित्रीकृतोऽसौ गौरीगुरुः ब्रह्म-
निष्ठैरखिलसुरासुरवन्दनीयैः सिद्धैर्नित्यमनुसेवितः त्वया भक्तिनम्रे-
णोपासितः भवतः स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पतेति पयोदं प्रोत्साहयन्,
तत्पदाधिगमो विलासिजनानामप्यत्यन्तं स्पृहणीय एवेत्यनुपदमेवान्य-
स्मिन्पद्ये विशदयति महाकविः । तुमुलकरकावृष्टिपातैः शरभान्
परिपीडयन्मेघः, तरुणेन्दुशेखरस्य चरणन्याससप्रदक्षिणीकरणेन तादृ-
शहिंसाजनितपापेभ्यः सद्य एव विनिर्मुक्तो भविष्यतीत्यपि सूचयती-
त्यहो! मानसी वृत्तिर्महाकवेः ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।

निर्ह्रादी ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्या-
त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ५६ ॥

'पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः' इत्युक्तरीत्या महा-नटस्य सेवाप्रकारमिह सम्यग्विशदयन्महाकविः, स्तनितश्रवणानन्दि-तस्य कार्तिकेयमयूरस्य नृत्तमपि मनस्याकलय्य संगीतार्थस्य साकल्यं व्यञ्जयतीव ॥

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-
न्हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिविमथनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥

'आत्मनः स्वरूपसंकोचेन क्रौञ्चरन्ध्रप्रवेशे नितरां क्लेशोऽनु-भूयेत; किमर्थमिदमाचरणीयं मयेति कदाचिद्विमनीभवेदसौ वलाहकः' इति स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य 'आश्रितजनसंरक्षणाय खलु त्रिविक्रमो वामनी-बभूव; इह तु आर्तस्यानन्यगतिकस्य मम प्रणयं मानयन् निरुपाधि-कप्रेमार्द्रहृदयः महान्तं क्लेशमङ्गीकुर्वन्भवान् त्रिविक्रममप्यतिशेते इत्याशयं मेघप्रोत्साहनाय व्यङ्ग्यसरण्या निपुणमुपक्षिपति यक्ष इत्य-हो! रामणीयकमुपमानस्य ॥

(क्रमशः ।)

आहारः तज्जरणं च ।

श्वेतकणिकाभ्योऽपि शोणितकणिकानां संख्या हि नितराम-तिरिच्यते। इमाः कणिकाः किल परमसूक्ष्माः चक्षुषा केवलेनानेन अन-वलोकनीयाः अण्डाकारतामनुप्राप्ताः सन्ति। आसां आकृतयस्तु तथा भवन्ति सूक्ष्मतमाः, यथा हि नाम रोमलताभ्योऽपि परमसूक्ष्माणां केशनालिकाभिधानां नाडीनां (capillaries) अन्तः विनैवान्तरायं निरन्तरं असृग्द्रवेण ताः प्रवाह्येरन्; अतः सूक्ष्मदर्शनयन्त्रैरेव (microscope) सन्त्यासां स्वरूपादयः सम्यक् समवलोकनीयाः। रक्तस्य बिन्दौ एकस्मिन् त्रिंशल्लक्षाधिका असृक्कणिकाः स्युरिति निर्णीयते।

पुरुषे कस्मिंश्चन सति निगूढं निहते, तद्धन्तारं अवगन्तुं आद्रियमाणेषु अभिज्ञानेषु, तन्निहन्तृत्वेन सन्दिह्यमानेन पुरुषेण धृते परिधाने संलग्नाः शोणितबिन्दवः प्रयान्ति प्रथमगणनीयताम्। सत्स्वपि निहन्तृत्वेन सन्दिह्यमानपुरुषपरिधाने केषुचन रक्तबिन्दुषु, ते च मानुषस्य वा अमानुषस्य वा शोणितस्य बिन्दव इति परीक्षणं अतीव भवति प्रधानतमम्। तदानीं शिक्षितमतिः भिषगेतदवलोक्य, तदसृग्बिन्दुषु विद्यमानानां असृक्कणिकानां (corpuscles) आकृति-परिमितिप्रभृतीन् विशेषान् विविक्तैरुपायैः परीक्ष्य तच्छोणितं मानुषं उत तदितरप्राणिसम्बन्धि वेति विनैव विचिकित्सां सद्यः समाचष्टे। अत्र च मन्मित्रवरस्य कस्यचन चिकित्सकमहाशयस्य मुखात् श्रुत-चरं विस्मयावहं उदन्तमेकं उपहरामः प्रियपाठकमहाभागेभ्यः। —

कदाचित् वृद्धा काचन चिकित्सकशालां (Hospital) उपेत्य, तत्रैव चिकित्सार्थं कांश्चिद्दिवसान् स्वात्मनः स्थितिं याचितुकामा, तत्रत्यस्य प्रधानभिषजः सविधमेत्य, 'अब्रह्मण्यं अब्रह्मण्यम्, भद्रमुख, तपस्विनीं मां आदौ अनुकम्पया भवान् अवलोकयतु; किमिति वदेयम्: पूर्वेद्यू रजनीमारभ्य— न जाने कारणं— प्रस्थं प्रस्थं शोणितं उद्वान्तं मया; घ्राणविवराभ्यां चासकृत् अद्यापि निर्यात्यसृक्; मद्वक्षोविधृतं परिधानं निरूपयतु भवान् निजनयनाभ्यामेव, अशेषमपीदं असृजा समभवत् संसिक्तम्; एवं समविकस्य शोणितस्य उद्वमनेन, निस्सरणेन च निर्निरोधं नासिकाभ्यां, निशया किल एकयैव नितरां अशक्तास्मि संवृत्ता; न प्रभवामि साम्प्रतं वपुरिदं मे धर्तुम्; श्रुत्वैतद्वृत्तं दृष्ट्वा च मदीयां ईदृशीं अवस्थां, इदानीं मद्रक्षणे यत् कर्तव्यं तत् विदधातु भवानेव' इति समभिधाय, क्षरत्क्षतजेन अंसदेशविधृतेन अंशुकाञ्चलेन मुखं नासिकां चाच्छादयन्ती, अतिविह्वलानि स्वकीयानि अङ्गकानि धर्तुं अपारयन्तीव सपदि तत्रैव क्षितौ समुपाविशत्। स च प्रधानभिषक्, स्वसहकारिणं आहूय, 'परीक्ष्य तपस्विनीं एनां विधाय चिकित्सां अनुरूपां, अनुप्रेषयतु अविलम्बितमेव निजावासम्, इत्यादिशत्। सा तु 'आर्य, अहं अनाथा, पथ्यमाहारादिकं उपकल्पयितुमपि न कोऽप्यस्ति मद्गृहे; अतः अत्रैव अन्तर्वैद्यशालं विद्यमानेषु रुग्णेषु (In-patient) अन्यतमात्वेन मां अङ्गीकरोतु भवान्' इत्यब्रवीत्। अनन्तरं स्वयमेवोत्थाय तस्या नासिकादीन् अम्भसा सम्यक् संशोध्य, पश्चात् तदन्तःप्रदेशेषु समवलोकितेषु, न हि किमपि विद्यते स्म व्रणा-

दिकम्; अनन्तरं च सति संशये समुत्पन्ने तस्या हस्तात् तच्चेलं आदाय, तन्निष्ठे शोणिते च सति सम्यक् परीक्षिते, तद्भवन्नि-र्धारितं, कुक्कुटस्येदं शोणितमिति। अतश्चेत्थमासीदवगतं अन्ततः— सैषा सुतरां दौर्गत्यपीडामसहमाना क्वचिदपि वृत्तिं कामप्यनुपलभ्य वैद्यकशालायां आमयाविनीत्वं आत्मनो नाटयित्वा, तत्र रुग्णेभ्यः प्रत्यहं प्रतिपाद्यमानेन आहारेण कालान् कांश्चन यापयितुकामा, कुक्कुटमेकं निहत्य, तच्छोणितेन स्वचेलाञ्चलं संसिच्य नेपथ्यमिद आत्मनो निपुणं आरचयन्ती स्वशाठ्यविलसितमेवं आसूत्रयति स्म—इति ।

अहो! शाखाभिः उपशाखाभिश्च बहुधा साम्प्रतं सञ्चरमाणाः प्रसङ्गेनानेन सुदूरं अपहृताः स्मः । इतः प्रकृतं पुनरनुसरामः । अत्र तावदादौ आददामो विषयमिमं विचारयितुम्, योऽयं अभि-धीयते जनैः उभयजीववर्गीय एवाहारः प्रायेण अभ्यवह्रियत इति । तथा हि— अस्माभिः आहारत्वेन आह्रियमाणेषु पदार्थेषु संत्यज्य सामुद्रलवणं सलिलं च, शेषाः सर्वेऽपि सन्ति जीववर्गीया एव । तेषु च केचन स्थावरजीववर्गेभ्यः शाकादिभ्यः, अपरे च जङ्ग-मेभ्यो मृगादिभ्यः समुपलभ्यन्ते । जनाः केचन केवलं शाकाहारैः, कतिचन च द्विविधैरपि जीववर्गीयैः पदार्थैः शरीरयात्रामभिनिर्व-र्तयन्ति । अथापि तत्र च ये नाम 'वयं केवलं शाकाहाराः, न कदापि प्राणिसम्बन्धिनः पदार्थान् अभ्यवहरेम' इति अभ्युदीर-यन्ति, तैरपि दुग्धं, दधि, घृतं, नवनीतं, तक्रं, मण्डं इत्येवमादयो जङ्गमजीववर्गीया अपि पदार्थाः केचनोपभुज्यमानत्वात्, तेषामपि केवलेन स्थावरजीववर्गीयेनैव पदार्थेन जीवनमिति नातीव भवति

मङ्गलमेतत् । किन्तु तेऽनामिषभुज इत्येव वक्तुं साम्प्रतम् । शाकाहारव्रतमास्थितैः जनैरिदं अभवद्भिस्मृतम्, यदुत— दुग्धादीनि च वस्तूनि जङ्गमेभ्य एव जीववर्गेभ्यः समुपलभ्यन्ते— इति ।

अथ कोऽयं शाकाहारो नाम? ये हि नाम भूतले प्ररोहन्ति 'उद्भिद' इति च उदाह्रियन्ते, ते च, तेषां अवयवाश्च, तद्विकृतिविशेषाश्च वर्गेऽस्मिन् सङ्गृह्यन्ते; इत्थं च तेषां सङ्क्षेपः— तृणानि, कन्दमूलफलशाकपर्णशलाटुप्रभृतयो वृक्षजात्यवयवाः, व्रीहिगोधूममुद्गादीनि धान्यानि (यानि किल लाजपिष्टाद्यात्मना च, ओदनापूपादिरूपपाकभेदैश्च संस्क्रियन्ते), गुडशर्करादयो विकृतयश्च विविधा इति प्राकृतानि वैकृतानि च वस्तूनि गणेऽस्मिन् सन्ति सङ्ख्यातिगानि गणनीयानि ।

सन्ति हि तिर्यग्योनिष्वपि सन्ततं स्वयमेव केवलेन शाकवर्गेण समुपजीविनः प्राणिनो बहव इति विषयोऽयं, विष्वगनुपदं अश्वैः, अजैः, गोभिः गजैश्च (शाकाहारैः) सह सञ्चरमाणानां नास्माकं नाम न भवति विदितचरः; ते हि न कदापि जङ्गमजीववर्गसम्बन्धिनं आहारं कमपि घ्राणेनापि जिघ्रन्ति; केवलं आर्द्राणि शुष्काणि वा तृणानि, पर्णानि, धान्यानि च कानिचनादन्तः कालं यापयन्ति । परं तु बाल्ये वयसि, यत्सत्यं प्राणिसम्बन्धिनं आहारमेव (Animal food) ते ह्युपाददते; यतः ते तदानीं स्वमातुः स्तन्यमेवापिबन्ति । आजन्मनो मासदशकावधि प्राणिनां अशेषाणामपि शैशवे तेषां जीविताय च अभिवृद्धये च मातुः स्तन्यादृते नान्यदस्ति तादृशं अनुत्तमं वस्तु ।

(क्रमशः ।)

निर्वाणे तीर्थंकरमतानि ।

उक्तञ्च शास्त्रे—

'कण्टकस्येह तीक्ष्णता ।

क्रियते रञ्जनं नैव स्रष्ट्रा केनापि बर्हिणाम् ॥

स्वभावाद्धि समुत्पन्नं विश्वमेतच्चराचरम् ।

एतज्ज्ञानेन निर्वाणं नरः समधिगच्छति' इति ।

ततः सर्वथा स्वभावप्रभवाः सर्वे भावा इत्येतेषामभ्युपगम इति ।

प्रश्नः—कालप्रभवाः सर्वे भावास्तज्ज्ञानं निर्वाणहेतुरिति के तीर्थंकरा अवबोधयन्तीति ।

उत्तरम्—भवतीयम्प्रतिपत्तिः कालशास्त्रविदां यैरिदमभाणि—

'जायन्ते कालतः सर्वे भावाः पच्यन्त एव च ।

प्रभवः सर्वभूतानामन्तः कालो हि वर्णितः ॥

उक्तञ्च शास्त्रे—

'यदाऽसन्निहितः कालो म्रियते न नरः क्वचित् ।

शतसङ्ख्यैः शरैर्विद्धो यद्यपि स्यात्समन्ततः ॥

समासन्ने तु कालेऽस्मिन् तृणसंस्पर्शतोऽपि सः ।

प्राणहीनो विजायेत, न हि कोऽप्यत्र संशयः ॥

कालादुत्पद्यते भूतं कालतो नश्यति क्रमात् ।

परिणामो न कालस्य कालशास्त्रेऽभिधीयते ॥ इति ।

तदेतैर्निरधारि कालो नित्यः सर्वस्यैव भूतग्रामस्य कारणञ्चेति ज्ञानादेव निर्वाणाधिगम इति ॥

प्रश्नः—साकारत्वदर्शनान्निर्वाणमिति केषां तीर्थकराणामभ्युपगम इति ।

उत्तरम—पानीयशास्त्रवेदिनामयं सिद्धान्तो यैर्निरवोचि—

कारणं सर्वभावानामादि तज्जलमिष्यते ।
आकाशं पृथिवीञ्चैव भूतं जडाजडात्मकम् ॥

स्रष्टुं यद्धि समर्थं स्यात्पानीयन्तन्निगद्यते ।
आवीचेराकनिष्ठाच्च शासनं नास्य हीयते ॥

जलं सृजति भूतानि तानि संहरते पुनः ।
संहारस्तदयं प्रोक्तो निर्वाणं शास्त्रवेदिभिः' ॥ इति ।

तदेतैस्तीर्थकरैर्जलस्यैवैकान्ततो निर्वाणहेतुत्वं प्रत्यपादीति ।

प्रश्नः— कैस्तीर्थकरैर्विकल्प्यते निराकारत्वदर्शनान्निर्वाणमिति ।

उत्तरम्—वाक्छास्त्रवतान्तीर्थकराणामयं सिद्धान्तो यैरुपावर्णि—

'सर्वेषामेव भूतानामाकाशः प्रभवः परः ।
आदावासीत्स आकाशः सञ्जातश्च ततोऽनिलः ॥

अनिलादग्निरुत्पन्नो, वह्नेरौष्ण्यञ्ज्वलन्ततः ।
सान्द्रीभूतास्तथा हैम्यस्ता आपो ह्यभवन् ततः ॥

धरा ताभ्यः समुत्पन्ना, क्रमादोषधयस्तथा ।
ओषधिभ्यस्ततो जातमन्नजातञ्च पञ्चधा ॥

सर्वमेतत्ततो भूतं यद्भूतं चेतनात्मकम्' इति ।

तदुक्तं शास्त्रे—

'अदन्ति जीवजातानि लीयन्ते व्योमनि क्रमात् ।
लयः स एष निर्वाणमुच्यते शास्त्रवेदिभिः' ।। इति ।

तदेतेषाम्मत आकाशः सर्वथा निर्वाणकारणमिति ।

प्रश्नः— साकारनिराकारदर्शनान्निर्वाणमिति के तीर्थकरा अवबोधयन्तीति ।

उत्तरम्— ब्रह्माण्डशास्त्रप्रवर्तकानामयं सिद्धान्तो यैर्निरवोचि—

'नासीत्सूर्यो न चन्द्रोऽसौ न चैतास्तारकाः पुरा ।
न दिवं न धरा चैषा न किञ्चिदपि जातुचित् ॥
आप एवाभवन्नादौ, हैममण्डं ततोऽजनि ।
तस्य पक्त्वा विभिन्नस्य खण्डमेकं समुद्गतम् ॥
दिशमूर्ध्वा, तदा चान्यदवतीर्णमधोदिशम् ।
प्रथमाद्द्यौः समुद्भूता द्वितीयाच्च वसुन्धरा ॥
एतयोरन्तरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
ससर्ज भूतजातं स चेतनाचेतनात्मकम् ॥
यच्चापि पुनरेवैतद् ब्रह्मण्येव विलीयते ।
ब्रह्माण्डशास्त्रनिष्णातैरेतन्निर्वाणमुच्यते' ॥ इति ।

तदेतदनु हैमाण्डजातो ब्रह्मेति ज्ञानन्निर्वाणहेतुरिति ॥

श्री कृष्णलीलायितम् ॥

स तां प्रतिशशाप— 'अम्ब! तमसः पारे पदे विलसन्त्याः कृत्स्नवायमचिन्त्यनिमित्तस्तमसा अभिभवः? सत्यमयं ते पिशुनयत्यधोगमिम्—' इति ॥

तेन च दयितवियोगविपरिणामदुर्विषहेण वाक्छरेण गाढविद्धा व्याधशरविक्षतेव सारङ्गाङ्गना दावानलविस्फूर्जितज्वालालीढकलापेव कलापिनी द्दशिमतामसुकरदर्शनां दशामुपेयुषी सा रासेश्वरी नीरन्ध्रनिपतदश्रुबिन्दुपरम्पराभिरुत्सूत्रमुक्ताकलापजातानीव समुन्नतपयोधरसीमन्यवसृजन्ती समाक्रान्तपक्ष्मराजीतटेन अन्तर्विभ्रान्तलोचनशफरेण नासासेतुसीमन्तितेन अश्रुजलस्रोतसा मूर्तमिव प्रेमरसमन्तरपर्याप्तावकाशं बहिर्निष्पतितं दधाना श्वसितप्रकम्पिताधरदलाप्लवमानविद्रुमच्छेदेव क्षीरोदतरङ्गलेखा श्रमाम्बुशीकरतारकिततनुः प्रभाततुहिनकणसंगतेव कुन्दलता ससंभ्रममुपसृत्य कान्तान्तिके बाष्पनिरुद्धकण्ठा न किंचिदालपन्ती तस्थौ ॥

सर्वभूतहृदयभूतस्तु हृषीकेश आगमनादेव गदितार्थः प्रियेण वचसा प्रीणयन् प्रेयसीमुवाच —— 'सुन्दरि! किमेवं दूयसे। अलं विप्रलम्भमनुचिन्त्य। कथंकारं शक्यमावाभ्यां पृथगासितुम्? त्वमसि क्षेत्रभूता मूलप्रकृतिः पुरुषश्चाहम्। आवयोरेव ह्ययं संसर्गः, यस्तु कृत्स्न एष सर्गः। योगिनोऽपि हि त्वामाश्रित्यैव मामधिगन्तुमर्हन्ति।

(क्रमशः।)

चन्द्रापीडचरितम् ॥

अथ च मदन्तरङ्गनिर्विशेषया तरलिकाख्यया ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सह तद्गतयैव कथया कथमपि तं दिवसमत्यवाहयम् । अथ दिनान्ते च्छत्रग्राहिणी ममागत्य मामकथयत्—'भर्तृदारिके, यौ तापसकुमारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति' इति । अहं तु कञ्चुकिनं समाहूय गच्छ प्रवेश्यतामिति प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य सवयसं कपिञ्जलमागच्छन्तमपश्यम् । अन्तिकमुपगताय चास्मै सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य तस्य प्रक्षाल्य चरणौ उपमृज्योत्तरीयाञ्चलेन नातिदूरे समुपाविशम् । अथ कपिञ्जलो मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया 'भगवन् अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् । एवमुक्तश्च मया कपिञ्जल एवमवादीत् । राजपुत्रि किं ब्रवीमि । किमारब्धं दैवेन । अपगतायां भवत्यां सरस्तीरसमीपवर्तिनि लतागहने लिखितमिवावस्थितं मन्मथावेशस्य परां कोटिमधिरूढं सवयसमहमद्राक्षम् । उपसृत्य च सखे पुण्डरीक कथय किमिदम् इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरं विलोक्य मामायततरं निःश्वस्य सखे कपिञ्जल प्रत्यक्षितसर्ववृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसीति लज्जामन्थरमवदत् । अहं तु तदाकर्ण्य यावच्छक्ति निवारणीय इति मनसावधार्याब्रवम् । सखे पुण्डरीक सुविदितमेतन्मम । यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम् । उत धर्मशास्त्रेषु पठितम् । उतायरस्तपसां प्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम् । मूढो हि मदनेनायास्यते । तद्धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः कामः इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य पाणौ मामवलम्ब्यावोचत् ।

मम्वे किं बहुनोक्तेन । सर्वथा स्वस्थोऽसि आशीविषविषवेग-
विषमाणां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे । सुखमुपदि-
श्यते परस्य : मम तु गत इदानीमुपदेशकालः । किं करोमि ।
को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । यावत्प्राणिमि तावदस्य मदन-
सन्तापस्य प्रतिक्रियां कर्तुमिच्छामीति । एतदाकर्ण्याहमचिन्तयम् ।
'अतिभूमिं गतोऽयं न शक्यते निवर्तयितुम् । अकालान्तरक्षमश्चा-
यमस्य मदनविकार. । अतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् सुहृदसून्
मन्यन्ते साधव । तदतिह्रेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यमा-
पतितम् । का चान्या गतिः प्रयामि तस्यास्सकाशम् । आवेदयाम्येता-
मवस्थाम्' । इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां स-
ञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । अत्र
यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवतीति । तदाकर्ण्य दिष्ट्यायमनङ्गो मामिव
तमप्यनुबध्नातीति सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना किं मया प्रतिपत्तव्य-
मिति विचारयन्तीमेव मां प्रतिहारी ससंभ्रमं प्रविश्याकथयत्--भर्तृ-
दारिके त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्तेति । त-
च्छ्रुत्वा कपिञ्जलस्सत्वरमुत्थाय 'राजपुत्रि गच्छामि सुहृत्प्राणरक्षाद-
क्षिणार्थम् । अयमञ्जलिः । इत्यभिधाय प्रतिवचनमप्रतीक्ष्यैव प्रय-
यौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् ।
तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितमिति सर्वमेव शून्यहृदया ना-
लक्षयम् । गतायाञ्च तस्यामस्तमुपगते भगवति सवितरि किंकर्तव्य-
तामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम् । अयि तरलिके कथं न पश्यसि
इदमाकुलं मे हृदयम् । न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि परिज्ञातुम् ।
उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय

गतः कपिञ्जलः। यदि तावदितरकन्यकेव लज्जां विहाय जनापवादमचिन्तयित्वा सदाचारमतिक्रम्य स्वयमुपगम्य पाणिं ग्राहयामि। तदा गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान्। अथ धर्मानुरोधादितरपक्षमङ्गीकरोमि। नियतं स्पृशेन्मां मुनिजनवधजनितं महत्पातकम्। इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यभिनवोदितेन रजनिकरबिम्बेन रमणीयतामनीयत यामिनी। तदा समुपारूढरागममृतमयमिन्दुमण्डलं मृत्युमिव विलोकयन्तीं मूर्च्छा मां निर्मीलितलोचनामकार्षीत्। अथ संभ्रान्ता तरलिका सरभसमुपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिः तालवृन्तानिलैश्च लब्धसंज्ञां मामाबद्धाञ्जलिरेवमवादीत्। भर्तृदारिके किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा। प्रसीद प्रेषय माम्। आनयामि ते हृदयदयितम्। उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम्। इति। इत्येवं वादिनीं तां 'उत्तिष्ठ यथाकथंचिदनुद्गतजीविता संभावयामि हृदयदयितं जनमित्यभिदधाना कथंचित्तामेवावलम्ब्योदतिष्ठम्। उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं चक्षुः। उपजातशङ्का चाचिन्तयम्। इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेनेति। अथ गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागया तरलिकयानुगम्यमाना रक्तांशुकेन कृतशिरोऽवकुण्ठना केनचिदपि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा कन्यकान्तःपुरान्निरयासिषम्। निर्गत्य च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम्। तत्र तस्यैव सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षात् नातिव्यक्तमुपालक्षयम्। दक्षिणेक्षणस्फुरणेन प्रथममेव मनस्याहितशङ्कातरलिते किमिदमिति सभयमभिदधाना तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम्। अथ निशीथप्रभावात् दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं हा हतोऽस्मि हा किमिदमापतितम्। हा दुरात्मन् मदन

निर्घृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितं हा दुर्विनीते महाश्वेते किमनेन तेऽप-
कृतम् । आः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाळ कृतार्थोऽसीदानीम् । हा
भगवन् श्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा तपो
निराश्रयमसि । हा सरस्वति विधवाऽसि । सखे प्रतिपालय माम् । अह-
मपि भवन्तमनुयास्यामि । न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुम् ।
इत्येनान्यन्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् । तच्च श्रुत्वा दूरा-
देव मुक्तैकताराक्रन्दा यथाशक्ति त्वरितैः पादप्रक्षेपैः पदेपदे प्रस्खलन्ती
तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शशिमणिशिलातले विरचितं
मृणालमयं शयनमधिशयानं तत्क्षणविगतजीवितं तं जीवितनाथम-
द्राक्षम् । उद्भूतमूर्छान्धकारा च तदा काहमगमं किमकरवं किं व्यल-
पमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे
मरणैकनिश्चया तरलिकामब्रवम् । अयि उत्तिष्ठ काष्ठान्याहृत्य विरचय
चिताम् । अनुसरामि जीवितेश्वरमिति । अत्रान्तरे चन्द्रमण्डलविनिर्ग-
तो दिव्याकृति पुरुषः मृणालधवलाङ्गुलिभ्यां बाहुभ्यां तमुपरतमुत्क्षिप-
न्गभीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः । पुन-
रपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इति मामभिधाय सहैवानेन
गगनतलमुदपतत् । कपिञ्जलस्तु दुरात्मन् क मे वयस्यमपहृत्य ग-
च्छसीति अभिधायोन्मुखस्सवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमाबध्य तमे-
वानुसरन् अन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव मे सर्व एव ते ताराग-
णमध्यमविशन् । अहं तु द्वितीयेनेव प्रियमरणेन कपिञ्जलगमनेन द्वि-
गुणीकृतशोका तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।
प्रत्युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तमेव कमण्ड-
लुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा ब्रह्मचर्यमाश्रि-

त्य देवमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता । अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य तैस्तैरुपायैः गृहगमनाय मे प्रयतमानः दृढनिश्चयां मां विसृज्य निराशस्सशोक एव गृहानयासीत् । साहमेवंविधा निर्लज्जा निष्फलजीविता निस्सुखा च । इत्युक्त्वा वल्कलोपान्तेन वदनमाच्छाद्य मुक्तकण्ठं प्रारोदीत् । चन्द्रापीडस्तु बहुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्झरजलेन प्रक्षालितमुखीमकारयत् । अथ क्षीणे दिवसे महाश्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय पश्चिमां सन्ध्यामुपास्य कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निषसाद । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य कृतसन्ध्याप्रणामः तस्मिन् द्वितीये शिलातले द्रुमिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनः पुनर्मनसा तमेव महाश्वेतावृत्तान्तमनुभावयन् पुनरेनामप्राक्षीत् । भगवति परिचारिका तरलिका क्व गतेति । अथ साकथयत् । महाभाग श्रूयताम् । अमृतसंभवादप्सरःकुलात् मदिरेति नाम्ना कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । तयोश्च दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना । सा च मे जन्मनः प्रभृति बालमित्रम् । सेयममुनैव मदीयवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत् । नाहं कथंचिदपि सशोकायां महाश्वेतायां आत्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामीति । गन्धर्वराजश्च कर्णपरंपरया दुहितुर्निश्चयमश्रौषीत् । गच्छति काले समुपारूढयौवनामालोक्य स तामेकापत्यतयातिप्रियतया च किञ्चिदप्यभिधातुमशक्तो बभूव । अथायमपश्यन्नुपायान्तरं 'वत्से महाश्वेते त्वमेव शरणमिदानीं कादम्बरीमनुनेतुम्' इति सन्दिश्य

क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनमद्यैव प्रत्युषसि मत्समीपं प्रेषितवान् । ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च 'सखि कादम्बरि किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्' इति सन्दिश्य क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका विसर्जिता । गतायां च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभाग इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् । अथ क्रमेण सुप्तामालोक्य महाश्वेतां चन्द्रापीडः पल्लवशयने शनैः शनैः समुपविष्टः किन्नु खल्वस्यां वेलायां मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायन इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ । अथ प्रभाते सन्ध्यामुपास्य शिलातले समुपविष्टायां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे षोडशवर्षवयसा केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीत् । समीपमुपसृत्य कृतप्रणामां तां महाश्वेता 'किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी, करिष्यति वा तदस्मद्वचनम्' इत्यपृच्छत् । अथ सा तरलिका व्यजिज्ञपत् । भर्तृदारिके दृष्टा मया कादम्बरी, विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुस्सन्देशम् । आकर्ण्य च यत्तया प्रतिसन्दिष्टम्, तदेष तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति । इति विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत् । भर्तृदारिके देवी कादम्बरी दत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति । यत्र भर्तृविरहविधुरा प्रियसखी महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमविगणय्यैतत् कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं ग्राहयिष्यामि । कथं वा मम सुखं भविष्यति । तन्मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि इति । महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच । राजपुत्र रमणीयो हेमकूटः । चित्रा चित्ररथराजधानी । सरलहृदया महानुभावा च कादम्ब-

री । तदितो मयैव सह गत्वा हेमकूटं दृष्ट्वा च तत्र मन्निर्विशेषां कादम्बरीं अपनीय तस्या मोहविलसितं एकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्य-मीति। इत्युक्तवतीं तां चन्द्रापीडः 'भगवति दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु। यथेष्टं नियुज्यताम्' इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् । क्रमेण गत्वा हेमकूटं आसाद्य गन्धर्वराजकुलं अवाप्य कन्यान्तः-पुरं श्रीमण्टपस्य मध्यभागे नातिमहतः पर्यङ्कस्योपाश्रये धवलोपधा-नन्यस्तभुजलतावष्टम्भेनावस्थितां सर्वरमणीयकानामेकनिवासभूतां कादम्बरीं ददर्श । सा च सरभससमुत्थाय महाश्वेतां कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत् । सखि कादम्बरि भारते वर्षे तारापीडो नाम राजा वसुमतीमासमुद्रां प्रशास्ति । तस्यायं चन्द्रापीडो नाम सूनुः दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम्। एष च दर्शनात्प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः। कथिता चास्य मया बहुप्रकारं प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जां यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । इति । कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा म-हाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद । चन्द्रापीडश्च ससंभ्रमं परिजनोपनी-तायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां समुपाविशत् । परिजनोपनीतेन सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्य उत्तरी-यांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्कमारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्या-स्सखी मदलेखा प्रक्षालितवती चरणौ । अथ परस्परकुशलानुयोगा-नन्तरं ताम्बूलदानोद्यतां कदम्बरीं महाश्वेता बभाषे । सखि सर्वाभिरस्माभिरयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तदस्मै तावद्दीयतामिति । इत्युक्ता च सा किंचिद्विवर्तितावनतमुखी शनैरव्य-क्तमिव 'प्रियसखि लज्जेऽहमनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन. गृहाण

त्वमेवास्मै प्रयच्छ' इति तामुवाच। पुनः पुनरभिधीयमाना च तया ग्राम्येव कथमपि चिरात् दानाभिमुखं मनश्चक्रे। साध्वसपरवशा च सा महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरेव हस्तपल्लवं प्रसार्य चन्द्रापीडहस्ते ताम्बूलमर्पितवती। गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छत्। अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्। 'आयुष्मति देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयतः' इत्येवमभिहिता गन्तुकामा सा सखि चन्द्रापीडः क्वास्तामिति कादम्बरीमपृच्छत्। सा तु 'सखि महाश्वेते किमेवमभिदधासि। दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्ययमेव प्रभुः, किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा। यत्रास्मै रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्रायमास्ताम्' इति प्रत्युवाच। तच्छ्रुत्वा महाश्वेता तदत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्तामित्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ। चन्द्रापीडोऽपि तयैव सह निर्गत्य केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरमगात्। गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं परिजनं परिमितपरिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमारुरोह। तत्र च शयनीये समुपविश्यैवमचिन्तयत्। अहो किमारब्धं चपलया मया। परित्यक्तः कुलकन्यकानां क्रमः। न परीक्षितास्य चित्तवृत्तिः। आसन्नवर्ती सखीजनोऽप्युपलक्षयतीति मन्दया मया न लक्षितम्। श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा तातो वा। किं करोमि केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि। तथा महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता। पूर्वकृतापुण्यसंचयेनैवायमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः। इति संचिन्त्य गुर्वीं लज्जामुवाह। चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य मणिगृहं शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशितबहूपधा-

र्शितामेवायमप्यनुष्ठानपदवीमाश्रयतु । किमेतावता परस्य किंचिन्नाम हीयते ; येनास्य शिरःशूलमधिकमाविर्भविष्यति । सकलोऽपि स्वस्वानुसृतमतप्रवर्तकं महापुरुषं भगवदवतारमसंशयमाचष्टे ; काममाचष्टाम्, का नः क्षतिः । 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्' इति हि भगवानेव स्वयं गायति । आवश्यकश्चायं विश्वासः, यतस्तदानीमेव तत्तन्मताभिमानिनां जनानां भविष्यति तत्र तत्र भूयान्समादरः ॥

एवमितरेतरं विसंवादेन विभिद्यमानेष्वपि मतेषु वैदिकानीति, श्रुत्यनुगृहीतानीति, वेदान्तिमतव्यपदेश्यानीति च सकलैरप्यास्तिकैरभ्युपेतानि अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतमतान्येव संप्रति सर्वत्र समुपलभ्यन्ते । मतानि चैतानि चिरादेव रूढमूलानि । अथाप्येतन्मतानुसारेण ब्रह्मसूत्रगीतादिकं व्याचक्षाणा अत एव भाष्यकारप्रसिद्धिमुपगतास्त्रय एव पुण्यपुरुषाः । यथा — अद्वैतभाष्यकृतः श्रीशंकराचार्याः, विशिष्टाद्वैतभाष्यकाराः श्रीरामानुजाचार्याः, द्वैतभाष्यकर्तारः श्रीमदानन्दतीर्थाचार्याः । यथा अद्वैतिनः श्रीशंकराचार्यान् शिवस्य, यथा च द्वैतिनः श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यान् वायोः, तथा विशिष्टाद्वैतिनोऽपि श्रीरामानुजाचार्यान् [1]शेषस्यावतार इति प्रमाणैरुपपत्तिभिश्च सर्वथा प्रतिपद्यन्ते ॥

अद्वैतभाष्यकारो हि अभेदश्रुतीर्निर्गुणश्रुतीश्च मुख्याः परिगृह्णानः, भेदश्रुतीनां सगुणश्रुतीनां च व्यावहारिकदशादिकल्पनया स्वयमेकां गतिमभिप्रदर्शयामास । भेदश्रुतिमवलम्बमानस्य द्वैतभाष्य-

1. विष्वक्सेनावतारः, पञ्चायुधावतार इति केचित् । लक्ष्मीपतेरवतार इति तु परे ।

कारस्यापि अभेदश्रुतयो न स्वरसत्राहिन्यः संपद्यन्ते । घटकश्रुतिबलेन सर्वं समर्थयतो विशिष्टाद्वैतभाष्यकारस्य तु समस्तकल्याणगुणबोधनेन सगुणश्रुतयः, तथा हेयगुणराहित्यप्रतिपादनेन निर्गुणश्रुतयः, विशिष्टैक्यविनिवेदनेन अभेदश्रुतयः, स्वरूपतस्तत्त्वेषु भेदवादेन भेदश्रुतयश्च स्वरसतः समुपपद्यन्त इति सर्वश्रुतिसामरस्यमस्मन्मत एवेति विशिष्टाद्वैतिन[1]: ॥

ऐक्यानुसंधानं भक्तेर्न पोषकं भवति । तरतमभावावगमे हि उत्कृष्टे भविष्यत्यवरस्य महीयसी प्रीतिः । न च विना भगवति भक्तिं मोक्षो नाम केनचिदुपलभ्येत पुरुषार्थः । सगुणोपासनायास्तत्र प्रयोजकत्वकल्पनातो वरं तस्यास्तत्र हेतुभावः श्रुत्यादिसिद्धः सर्वथाभ्युपगन्तुम् । तथा च केनचिदप्यंशेन अभेदबुद्धिं दूरीकुर्वता पारमार्थिकं द्वैतमवगच्छतैव ननु शक्यते भक्तिमता सुकृतिना पुरुषेण परमः पुरुषार्थोऽयमधिगन्तुमिति द्वैतमिदं ज्याय इति द्वैतिनः ॥

अद्वैतभाष्यकारस्यापि पारमार्थिके द्वैत एव तात्पर्यम् । परं तु 'सर्वं क्षणिकम् । शून्यं तत्त्वम्' इत्येवं सर्वतः समुज्जृम्भमाणे वेदविरुद्धे बौद्धसिद्धान्ते तदनुसारेण चिराज्जातसंस्कारायां लोकस्य मनःप्रवृत्तौ जगत्कारणस्य एकस्य वापि वस्तुनः सत्यत्वं नित्यत्वं चावश्यसाधनीयमापतितमिति तात्कालिकजनवासनानुसारेण सर्वमिथ्यात्वम्, जगत्कारणभूतत्वेन एकस्य वस्तुनः परब्रह्मणः सत्यत्वं च स्थापितमद्वैतभाष्यकारेण । न ह्येतावता श्रीशंकरा-

---

1. 'मिथो भेदं तत्त्वेष्वभिलपति भेदश्रुतिरतो विशिष्टैक्यादैक्यश्रुतिरपि च सार्था भगवती । इमावर्थौ गोप्तुं निखिलजगदन्तर्यमयिता निरीशो लक्ष्मीशः श्रुतिभिरपराभिः प्रणिदधे ॥' इति सकल्पसूर्योदये कवितार्किकसिंहः ।

चार्याणामत्रैव नैर्भर्यमित्यङ्गीकरणीयम् । कालेन च जगत्कारणस्य एकस्य वस्तुनः सत्यत्वप्रतिपत्तौ जगति रूढमूलायाम्, भगवति भक्तिमुद्रचयितुं भेदं पारमार्थिकमभेदं च विशिष्टवेषेण विशिष्टाद्वैत-भाष्यकार उपपादयामास । ततश्च ततोऽपि भक्तिविशेषं परिपोषयि-तुमंशतोऽप्यभेदमसहमानो द्वैतभाष्यकारः सर्वात्मना भेदं परमुररी-चक्रे । इत्थं च विमृश्यमाने वस्तुतत्त्वे त्रयाणामपि भाष्यकाराणां न खल्वैकमत्यं युज्यते निराकर्तुम् । दशा हि नाम व्यावहारिकी वा भवतु पारमार्थिकी वा । सगुणोपासना भगवति भक्तिश्च त्रयाणामपि भाष्यकृतां संमतैव पुमर्थसमर्थकतया । एवं च त्रयाणामपि भाष्यका-राणां सति संभवति तात्पर्यैक्ये, नेषा परम्परपराङ्मुखीभावकल्प-नापूर्वकमाधुनिकानामस्माकं मतप्रद्वेषदूषणादिकं सर्वथा बालिशकृत्य-मेवेति नव्या विमर्शकाः ॥

वस्तुतो वस्तुतत्त्वं यद्वा तद्वा भवतु नाम । न वयमचर्म-चक्षुषः । ते ते यावद्बुद्धिबलं कयापि गमनिकया स्वैरं किमप्युत्प्रेक्ष-न्ताम् । नास्माकं किमपि वक्तव्यमत्र लक्ष्यते । इदं पुनर्न वयमन-भिधातुं पारयामः— यदुत विशिष्टाद्वैतभाष्ये अधीयमाने तत्र तत्र भाष्यकृता योजितैर्भगवतो विशेषणैरनुसंधीयमानैर्यावती भगवति भक्तिस्फूर्तिरनर्गलमस्माकमाविर्भवति, तावती सा न किलोदेत्यपरयो-र्भाष्ययोरधीयमानयोरिति तटस्थदृष्टावास्थितायामकामैरप्यपरैरवश्य-मिदमभ्युपेयं भवतीति । यथा च श्रीशंकरभाष्ये अधीयमाने शब्दाः पुरस्तादथ परस्तादर्थाः प्रादुर्भवन्ति पुरतोऽस्माकम्, तथा श्रीरामा-नुजभाष्ये अर्थाः प्रथमतः पश्चाच्च शब्दा आत्मानमभिदर्शयन्ति । यथा वा प्रबलयुक्तिप्रमाणनिरूपणेन अद्वैतभाष्यात्, तथा भक्तिसु-

षारसनिष्यन्देन द्वैतभाष्यादपि विशिष्यते विशिष्टाद्वैतभाष्यमिति सकृदवलोकनेनैव, दृढं विश्वसिमः, सहृदयः स्वयमेव नूनमवगमिष्यति ॥

एवमखिलैरप्यभिवन्दनीयमहिमसु त्रिषु भाष्यकारेषु विशिष्टाद्वैतभाष्यकृतो भगवद्रामानुजाचार्या एव प्रकृतस्य गद्यत्रयाख्यस्य प्रबन्धरत्नस्य प्रणेतारः ॥

एते किल इतश्च प्राक् प्रायो [1]नवम्यां शताब्द्यां भगवतो यामुनाचार्यस्य पौत्र्यां कान्तिमत्यपराभिधानायां भूदेव्यां हारीतकुलतिलकान्महात्मनः केशवसोमयाजिनः श्रीभूतपुर्यां लब्धजन्मानः, बाल्य एव सर्वाण्यपि शास्त्राणि विशिष्य श्रीयादवप्रकाशयतिवर्याद्द्वैतग्रन्थांश्च समग्रमधीत्य भगवदनुग्रहेण तदा तदा स्वयमपसृतमहापदः प्रकटीकृतपरिशुद्धनिजप्रभावाः, अनेकेभ्य आचार्येभ्यो यथासंप्रदायं तांस्तानर्थविशेषानात्मना समधिगत्य सर्वदा भगवत्कैंकर्यैकप्रवणमनसो भगवद्गुणानुभवसमधिगतपरमानन्दनिर्भराः, कालेन च प्रव्रज्यां परिगृह्य श्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवैकपरायणाः परवादिविधूननचणवचोगुणाः, सुचिरमध्यात्मविद्यां यथासंप्रदायं बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिश्य [2]स्वाश्रिताननेकानुज्जीवयन्तः, सर्वात्मना विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तं सर्वतोमुखमकुतोभयं च विधाय वेदार्थ-

1. एकोनविंशत्युत्तरशताधिकचतुःसहस्रतमे पिङ्गलनाम्नि कलेर्वत्सरे चैत्रमासि शुक्लद्वादश्यां भृगुवासरे आर्द्रानक्षत्रे कृतावताराः। क्रिस्तीयसंवत्सरः = 1019.

2. 'रामानुजः सप्तशतैर्यतीनां पीठैश्चतुःसप्ततिभिः समेतः।
एकान्तिभिर्द्वादशभिः सहस्रैः श्रीरङ्ग आस्ते यतिसार्वभौमः ॥'

संग्रहादीनि प्रबन्धरत्नान्यनुगृह्णन्तः, शिष्यपरम्परया तेषामिव स्वसिद्धान्तस्य च सर्वतोऽपि प्रचारं समुत्कर्षं च भगवन्तं प्रार्थयमानाः, सर्वथा परहितैकप्रवणाः परार्थैकजीविताः परमपुरुषैकदैवताः परकलितप्रशंसानिन्दादिपराङ्मुखाः परं धाम प्रपेदिरे ॥

एतैश्च कृतेषु प्रबन्धरत्नेषु श्रीभाष्यव्यपदेशविख्यातं श्रीब्रह्मसूत्रभाष्यं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारेण तत्तदर्थप्रतिपादकं प्रबलाभियुक्तिभिरप्रतिहतैश्च प्रमाणैः परमतनिराकरणचणगुणगणमखिलसूत्राक्षरात्यन्तानुगुणमपरैरप्यभिनन्दनीयसुमधुरवचोगुम्भं विलसति विश्वतोऽप्युदञ्चितभगवद्गुणानुसंधानसरसरमणीयम् ॥

श्रीगीताभाष्यमप्येतैरनुगृहीतमभिख्ययैव सुखावसेयविषयजातम् ॥

वेदान्तसार इति, वेदान्तदीप इति च द्वावेतेषामेवापरौ ग्रन्थौ, अतीव संग्रहेण किंचिदिव विस्तरेण च श्रीबादरायणसूत्राणि श्रीभाष्याकलितफक्किकया अक्षरतोऽपि व्याचक्षाणौ, ब्रह्मसूत्रवृत्ती भवतः ॥

वेदार्थसंग्रहनामकमेतद्विरचितं प्रबन्धरत्नं तु विशिष्टाद्वैतमतानुरोधेन व्याख्येयानामुपनिषदां व्याक्रियाप्रक्रियादिशाप्रदर्शनपरम् । अत एव श्रीभाष्यादिभिरपि गतार्थतामालोच्य श्रीभाष्यकारैरुपनिषदां न व्यरचि भाष्यं पार्थक्येन ॥

नित्यग्रन्थाभिधानोऽप्येकः प्रबन्धः श्रीभाष्यकारैरारचितः । तत्र च श्रीवैष्णवसमयिनामहरहरनुष्ठेया धर्माः कर्मस्वरूपाणि च सन्ति साधु प्रतिपादितानि ॥

प्रकृतं च गद्यत्रयाख्यमत्युत्तमं प्रबन्धरत्नं श्रीभाष्यकारैः स-

दाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनपूर्वकमात्मकृतस्य भरन्यासस्य, स्वकृत-प्रपत्तिप्रसन्नदिव्यदंपतिप्रकाशितस्य अभयप्रदानस्य च स्वरूपमन्या-नप्यवगमयितुमुपनिबद्धमिति संप्रदायविदः । एकैकस्यापि गद्यस्य पार्थक्येन विषयप्रयोजनादिकं तु तत्तद्भाष्यारम्भ एव स्फुटं प्रकटी-कृतमिति नेह तत्र विस्तरः स्वीक्रियते ॥

वस्तुतः सर्वदापि भगवन्महिमानुसंधानैकरसिकानां श्रीभाष्य-काराणां श्रीभाष्यगीताभाष्यादिष्ववगत्यापतितेन परमतदूषणकोलाहलेन कियतश्चन क्षणान् भगवद्गुणानुभवपरमानन्दपराङ्मुखीभावक्लिश्यमा-नमानसानामखण्डधारासारनयेन अविच्छेदभगवद्गुणानुभवप्रकारमुच्चै-रुच्चार्य भगवत्प्रसादप्राप्तिमुपवर्ण्य कृतार्थभावमात्मनः कलयितुकामानां हृदयपयःपयोधेरनर्गलमभितः प्रसरन्ती सुधालहरिपरंपरा किल श्रीम-दिदं गद्यत्रयमित्यपि वयमुत्पश्यामः ॥

एतद्गद्यत्रयभाष्यकर्तारश्च श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकाः कले-रेकसप्तत्यधिकशतत्रयोत्तरचतुःसहस्रतमे शुक्लनाम्नि संवत्सरे नभस्य-मासि श्रवणनक्षत्रे श्रीकाञ्चीनगरपरिसरे हिमोपवनाभिधाने देशे कृता-वताराः । एतेषां च मातरपितरौ श्रीमती तोतारम्बा, श्रीमाननन्त-सूरिश्च । 'अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते । समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यस्यतो गताः' इत्युक्तप्रकारेण लोकविलक्षण-ताप्रकाशनाय एतैरपि द्वादश परिवत्सरान् गर्भे स्थितं मातुः ॥

एते च तन्मातापितृस्वप्नवृत्तान्तानुरोधेन[1] श्रीमद्वेङ्कटाद्रिना-

1. कुसुमकैङ्कर्यमनुदिनमनुतिष्ठतः श्रीमदनन्तसूरेर्हस्ते श्रीनिवासेन स्व-कीया घण्टा अदायीति, तेन च दत्तां तां तोतारम्बा स्वयमगिरदिति च ताभ्यां दृष्टः स्वप्नः ।

यस्य श्रियःपतेर्घण्टाया अवतार इत्यखिलानामप्यास्तिकानामभिप्रायः।[1] अमुं च विषयं स्वयमेव श्रीमदाचार्याः संकल्पसूर्योदये संकलयामासुः ॥

बाल्यादारभ्यैव सर्वत्र बुद्धिवैभवं प्रश्रयं भगवति भागवतेषु च भक्तिं शान्तिं दान्तिं च बिभ्राणैरेतैर्विंशतिवयस्कैरेव सद्भिर्विश्वा अपि विद्या वादिहंसाम्बुवाहादात्रेयश्रीरामानुजाचार्यवर्यात्स्वमातुलादधिगता।[2] ॥

अनन्तरं च यथासंप्रदायमधिगतविशिष्टाद्वैतमतसारसर्वस्वैः श्रीमदाचार्यैः श्रीकाञ्चीश्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवापरायणैर्भागवतप्रावण्यपरिपूर्णैः[3] सुचिरमवस्थाय श्रीभाष्यादिप्रवचनमाचरद्भिरनेके कृतमतयः शिष्यास्तत्त्वहितपुरुषार्थोपदेशेन धन्यजन्मतामवापिताः । पराजिताश्च बहवः परवादिनस्तदा तदा प्रमाणप्रबलवाचोयुक्तिनिकरेण सर्वतः सारेण ॥

एतैश्च न केवलं संस्कृतभाषायाम्, परं द्रामिडभाषायामपि मणिप्रवालरीत्या शुद्धगाथारूपेण च बहवो ग्रन्था[4] व्यरच्यन्त ।

---

1. 'विश्रामिभिर्विबुधवैरिवरूथिनीनां पद्मासनेन परिचारविधौ प्रयुक्ता । उत्प्रेक्ष्यते बुधजनैरुपपत्तिभूम्ना घण्टा हरेः समजनिष्ट यदात्मनेति ॥'

2. 'रामानुजार्यादात्रेयान्मातुलात्सकलाः कलाः । अवाप विंशत्यब्दे यः' इति श्रीकुमारवरदगुरवः । आचार्यैरपि सकल्पसूर्योदये ' विंशत्यब्दे विश्रुतनानाविधविद्यश्शिशद्वार श्रावितशारीरकभाष्यः ' इति स्वयमुक्तम् ॥'

3. कदाचिदपचिकीर्षया कैश्चन कुदृष्टिभिर्द्वारि लम्बितायामुपानहि स्वशिरसि लग्नायाम् ' कर्मावलम्बिनः केचित्केचित् ज्ञानावलम्बिनः । वयं तु हरिदासानां पदरक्षावलम्बिनः ' इति श्रीमदाचार्यैरभिहितम् ॥

4. संस्कृतभाषायाम्— साहित्ये, चतुर्विंशतिसर्गात्मकं यादवाभ्युदय

काव्ये वा नाटके वा स्तोत्रजाते वा यत्र कुत्र वा एतेषां पदविन्यासः सर्वात्मना भगवति भक्तिं स्वसिद्धान्तसारं च क्रोडीकुर्वन्नेव भवतीति नन्वानुभाविकमिदमवलोकयितृणाम् ॥

एतेषां वैदुष्यं परवादिनिरसनवैभवं चावलोक्य तदानींतनाः पण्डिता एव 'कवितार्किकसिंहः' इति बिरुदेन श्रीमदाचार्यान् सम-भावयन् ॥

एकदा च श्रीकृष्णमिश्रवादसमयप्रकटितपराक्रमपरितुष्टेन श्रीरङ्गनाथेन श्रीमदाचार्येभ्यः 'वेदान्ताचार्यः'[1] इति, श्रीरङ्गनायिकया 'सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः' इति च बिरुदं प्रसादितमर्चकमुखेन ॥

सर्वदा सदाचारानुष्ठानैकबद्धश्रद्धानां च श्रीमदाचार्याणामुञ्छवृत्त्या देहयात्रां निर्वर्तितवतामनितरसाधारणं नैःस्पृह्यं ननु व्यक्त-

---

नाम महाकाव्यम्, श्रीरङ्गनाथपादुकामहिमवर्णनपरं सहस्रपद्यात्मकं पादुकासहस्रम्, सुभाषितनीवी, हंससन्देशकाव्यम्, सकल्पसूर्योदयं नाम महानाटकम्, हयग्रीवस्तोत्रादीनि सहस्राधिकश्लोकसंकलितानि बहूनि स्तोत्राणि, द्रमिडोपनिषत्तात्पर्यरत्नावलीप्रभृतीन्यन्यानि च कतिचन । वेदान्ते, न्यायसिद्धाञ्जनम्, न्यायपरिशुद्धिः, अधिकरणसारावलिः, तत्त्वमुक्ताकलापः, सर्वार्थसिद्धिः, शतदूषणी, चकारसमर्थनम् । वेदान्ते व्याख्यानरूपाणि, गीताभाष्यव्याख्या तात्पर्यचन्द्रिका, श्रीभाष्यव्याख्या तत्त्वटीका, गीतार्थसंग्रहरक्षा, स्तोत्रभाष्यम्, गद्यत्रयभाष्यम्, ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् । मीमांसायाम्, सेश्वरमीमांसा, मीमांसापादुका । अन्ये च श्रीवैष्णवसमयाचारादिप्रतिपादकाः सच्चरित्ररक्षानिक्षेपरक्षापाञ्चरात्ररक्षाप्रभृतयः । द्राविडभाषायां च—श्रीमद्रहस्यत्रयसारप्रभृतयः द्वात्रिंशद्रहस्यग्रन्थाः, 'देशिकप्रबन्धः' इति प्रसिद्धिमुपगतो गाथात्मको द्राविडप्रबन्धः । इत्थं च संकलय्य तैर्विरचिताः प्रबन्धा एकविंशत्युत्तरशतम् । प्रायेण सर्वेऽपि ग्रन्था मुद्रापिताः ।

1. 'श्रीवेङ्कटनाथार्यः' इति सांस्कारिकं नाम ।

मेव वैराग्यपञ्चकावलोकनेन[1] ॥

किं बहुना— नास्ति कश्चिदेतावति जगति समुत्पन्नः यः खल्विमानाचार्यान् पाण्डित्यप्रकर्षेण मेधाविलसितेन ग्रन्थकरणकौशलेन प्रमाणप्रदर्शनसामर्थ्येन वैराग्यभारेण भगवद्भक्तिभारेण चातिशयितुं प्रभवति । अत एव किलैते श्रीमदाचार्याः कविभिः कवय इति, दार्शनिकैर्दार्शनिका इति, वेदान्तिभिर्वेदान्तिन इति, निबन्द्धभिर्निबन्द्धार इति, कर्मठैः कर्मठा इति, ज्ञानिभिर्ज्ञानिन इति, भक्तैर्भक्ता इति, प्रपन्नैः प्रपन्ना इति, वादिभिर्वादिन इति, शान्तैः शान्ता इति च बहुधा संभाव्यन्ते ॥

एतैश्च श्रीमदाचार्यवर्यैरस्य गद्यत्रयस्य सत्यपि प्राचीने व्याख्याने क्वचित्क्वचित्तत्रास्वरसमालोचयद्भिरेव नव्यमिदं भाष्यमवतारितमात्मनेति एतद्भाष्यस्थकतिपयप्रघट्टकपर्यालोचनायामवगम्यते । अस्य च भाष्यस्य गुणनिरूपणम् 'नन्विदं श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैरनुगृहीतम्' इत्येतावल्लिखनमात्रेणैव, मन्यामहे, संपूर्णमाचरितमस्माभिरिति ॥

एतादृशस्य च सभाष्यस्यास्य गद्यत्रयस्य नासीदेतावता शुद्धं च समीचीनं च किमपि मुद्रणमिति सर्वथा विषादस्थानमेत-

1. उञ्छवृत्तिमातिष्ठमाना आचार्याः कदाचित् राजकुललब्धप्रतिष्ठैः श्रीविद्यारण्यस्वामिभिस्तत्रागमन प्रार्थिताः पञ्च पद्यानि उत्तरतया प्राहिण्वन् । तत्पद्यसमुदायस्य वैराग्यपञ्चकमिति व्यपदेशः । तत्रायमादिमः श्लोकः—' क्षितिं किमनलं भवेदनलमौदरं बाधितुं पयः प्रसृतिपूरकं किमु न धारकं सारसम् । अयत्नमलमल्लकं पथि पटच्चरं कच्चरं भजन्ति विबुधा मुधा ह्यहह कुक्षितः कुक्षितः ॥'

दस्माकम् । पूर्वं द्विगान्धलिपिभिर्मुद्रितमपीदं सम्यक् शोधितमिति वक्तुं न पार्यते । काञ्च्यां च कियतश्चन कालात्प्राक् कैश्चन बहुविद्भिः संशोध्य सम्यगान्ध्रलिपिभिरारब्धमुद्रणमप्यर्धावसितमसमग्रममाप्तमवतिष्ठत इत्यतितरामिदं शोकास्पदमेतद्ग्रन्थकाङ्क्षिणां विदुषाम् ॥

तदिदं सर्वमालोच्य, अनेकान् श्रीकोशानालोक्य, निधार्य समीचीनं पाठम्, यावच्छक्ति प्रमादरहितं मुद्रापयित्वा, प्रबन्धरत्नमिदं विदुषां प्रीत्यै आत्मनः कृतार्थभावाय च बहिरवतारयामः ॥

यावच्छक्ति परिशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे अस्मदीयबुद्धिप्रमोषादिना यदि स्युरशुद्धयः, प्रार्थयामहे, तर्हि ताः स्वयं परिनिर्मृज्य कृपयास्मान् बोधयन्तु; येन द्वितीयस्यां मुद्रणायां वयमतीव जागरिष्यामः ॥

रायंपेट्टै. चक्रवर्ति. कृष्णमाचार्यः ।

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

मंपु. २.] सौम्यवर्षे पौषमासः । [मंचि. १०.

सुभाषितानि ।

निराबाधं पक्षे विलसति वलक्षे सकुतुकं
चकोरोऽयं ज्योत्स्नां रजनिमपि कृत्स्नामनुभवन् ।
अनेहस्यायाते पुनरथ विभाते हतविधे-
रवाप्नोत्यस्तोकं सततमपि शोकं निजहृदि ॥

न ते मूलं स्थूलं न हि तव शरीरं दृढतरं
विशेषेणैवोपर्युपरि तव भागः कृशतरः ।
महीयानेवाहो तव शिरसि भारोऽपि तदपि
त्वया दीर्घायुष्यं क्रमुक कथमासादितमभूत् ॥

कलानाथेन त्वं वहसि समभावं स्वहृदये
पदार्थान्सर्वानप्ययि मुकुर गृह्णासि नचिरात् ।
नृणां द्रष्टव्येषु प्रथमगणनीयोऽसि भुवने
न जाने संभाव्यं तव परमितः कैरिव गुणैः ॥

कटत्तनाट्टु. इ. के. श्रीरविवर्मराजः ।

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः ॥ ५८ ॥

इह बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकया नित्यविकासभाजां कुमुदानामवस्थितिं भावयन्कविः कैलासशृङ्गाणां कुमुदसादृश्यं वर्णयति ; कैलासं च त्रिदशवनितादर्पणत्वेनानुवर्णयन्, महीधरस्यास्य निरतिशयं सौभाग्यमवगमयति ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यःकृत्तद्विरदरदनच्छेदगौरस्य तस्य ।
शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ५९ ॥

कैलासस्य धवलिमानं सदृशवस्तुनिर्देशेन विशदयितुं प्रक्रान्तः कविः प्रथमं दर्पणेन तमुपमयन्, 'निःश्वासादिभिरनुक्षणं मलिनीभवन्नयं मुकुरः न समीचीनः' इति तमेव कुमुदैरनन्तरमुपमिमानः, तत्रापि नैमित्तिकं विकासमाकलय्यापरितुष्टः पुनर्गिरिशाट्टहासेन सदृशं भावयन्, तस्यापि कादाचित्कतामनुस्मरन् पद्येऽस्मिन्सद्यःकृत्तद्विरदरदनच्छेदेन सदृशयन्, तावताप्यसंतुष्टः, वर्णयितुमशक्येयमद्रेः शोभा सहृदयैः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयैवेत्युद्गिरन्,

तस्यैव गाम्भीर्यादिधर्मान्तराणि लक्षीकृत्य गौराङ्गेण हलभृतोपमिमीते — इत्यहो ! गाम्भीर्यमनितरसाधारणं महाकविभणितीनाम् ॥

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥ ६० ॥

भवान्या पूर्वमेव दृष्टभक्तिस्त्वं कैलासमद्य दिष्ट्याऽधिगतः पादचारेण विचरन्त्या गौर्याः कठिनशिलातलस्पर्शं चरणयोरसहमानः, आत्मनः शरीरं सोपानत्वेन परिणमयन् तस्या वात्सल्यमसृणितानां कटाक्षाणां पात्रीभवन्नात्मानं पवित्रीकुरु— इत्युपदिशन्, मृडान्याः सर्वात्मना दास्यमात्मन इहाविष्करोति भक्तिपरवशः कालिदासः ॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं
नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे धर्मलब्धस्य न स्या-
त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेथाः ॥ ६१ ॥

पूर्वं कदाचिदुज्जयिनीं गतस्त्वं महाकालस्य प्रदोषपूजासमये ते मन्द्रगर्जितं संध्याबलिपटहत्वेन परिणमयन् वनिताललामभूतानां वेश्यानां मधुकरश्रेणिदीर्घाणां कटाक्षाणां पात्रीभूय अविकलं फलं लब्धवान्किल । पश्यतु तावदिदानीमाद्यरसाभिभूतहृदयो भवान् 'कीदृशं फलं भवानीपरिचर्यायाः' इति । मृडानीचरणपङ्कज स्पर्शसमनन्तरमेव क्रीडालोलाभिः सुरयुवतिभिरहमहमिकया परि-

रुधः, अनितरसुलभान्भोगान्प्राप्नुवन्, ताभिः सप्रणयं सकौतुकं च सहैव गृहाभ्यन्तरं नीतो भविष्यसीत्यहो! महिमा भवानीसपर्यायाः । किं ज्योतिष्टोमादिभिरधिकायाससाध्यैः? किं वा नितान्तशोषितकरणग्रामेण तपसा? किमन्यैरपि संदिग्धफलैरुपासनैः? इति स्वाशयं प्रकटीकरोति महाकविः ॥

एवमतर्कितोपनतान्निरतिशयसुखलाभाद्विस्मृतान्यकर्तव्यस्य, मदनशरशरव्यतामुपयाताभिः त्वदीयच्छायोपगूढावयवाभिः सुरयुवतिभिरादरातिशयेनानुक्षणमुपलालितस्य भवतो हृदयादभ्युपपन्नं सुहृत्कार्यं नियतमपसरेदिति बिभेमि । तदङ्ग, किंचिदिव मदर्थे समालम्ब्य धृतिम्, संस्तभ्यात्मानम्, परित्यज्य तरलताम्, दूरीकृत्य देवकामिनीदाक्षिण्यम्, आश्रित्यानिच्छयापि नैष्ठुर्यम्, अभ्यस्य स्वरपरिवर्तनाम्, परुषीकृत्य निसर्गतः श्रवणशुभगान्यपि मन्द्रगर्जितानि, भाययित्वा च रमणीयमपि तरुणीसार्थम्, कथंकथंचिदात्मानं मोचयन्नलकाभिमुखो गच्छेत्यतिकरुणं प्रार्थयते यक्षः ॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामात्क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।
धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानि स्ववातै-
र्नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥ ६२ ॥

सुरवनिताभ्य आत्मानं मोचयित्वा अलकाभिमुखं प्रस्थितवतस्ते मार्गे प्रथमं कनककमलभासुरमविज्ञातकालुष्यं मानसं सरोवरं नयनगोचरीभविष्यति इति वदन् यक्षः— इह निर्मलाम्भसि तोयक्रीडाव्याप्रुतमैरावतम्, कुबेरस्योद्यानमुच्छृङ्खलं प्रविष्टस्य तस्य चेष्टा-

भिः संक्रुद्धेन धनपतिना विहितमात्मनः प्रेयसीवियोगादिकं चानुस्मरन्, 'ननु स्वैरं विहरतां गजानां चेष्टादिकं प्रवालशोभेव पादपानां नगेन्द्रस्य भूषणमित्यविज्ञायारसिकशिरोमणिरसौ धनपतिः, मां प्रियतमया विश्लेषं प्रापयत्किल; अद्य तु त्वया निर्मलमम्भः स्वैरं पत्वा महावातं सहायमुपलभ्य चैत्ररथे कुसुमद्रुमाणामुच्छेदो निर्दयं करणीयः; कं वा शपेदनुचरमिदानीमनभिज्ञोऽयं गुह्यकेश्वरः?'— इति साकूतं सूचयतीत्यभिनन्दन्ति रसिकाः ॥

'नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम्' 'तं तमात्माभिलाषं निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु' इत्यादिभिः, अनवद्यदिव्योद्यानसरोविहारगीतानुसेवनवारुणीरसास्वाददयितापरिरम्भणादिसुखपारतन्त्र्यादेवात्मनः स्वाधिकारप्रमादादिकं समभूदिति द्योतयन्— सखे जलद! मुनीनामपि मदजनकमिदमुद्यानवरं चैत्ररथं नामात्यन्तमलभ्यमल्पपुण्यानाम्; विकचकनककमलभासुरमिदं सरोवरमतिनिर्मलमप्यमन्दरजोविकारमुपजनयत्यमरमिथुनानाम्; नगेन्द्रोऽयमतिरमणीयः सुखानुभवतृष्णामादधाति शोषितकरणग्रामाणां नियतात्मनामपि; बालारुणकोमलान्यमरतरुकिसलयानि प्रसभमर्पयन्ति रागमरागिणामपि; —इति स्वानुभवमेवेह प्रकारान्तरेणावगमयति यक्षः ॥

इममेवाशयमन्यत्रापि 'वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः' इति वर्णयति महाकविः ॥

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलां
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारी ।

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाने-
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ ६३ ॥

एवमात्मनानुभूतपूर्वान्भोगाननुस्मारितो यक्षः, हेमपल्लवसंस्तरे स्वीयमुत्सङ्गमधिशयानां विगलितांशुकां शिथिलालकां प्रेयसीं हृदयेनालिखन्, नन्वियमलकैव प्रणयिनः कैलासस्योत्सङ्गे कामिनीव सविस्रम्भमनवरतं शयाना 'सर्वर्तुसांनिध्येनाजस्रं शोभमानेऽस्मिन्नुद्देशे महर्षयोऽप्यवशा भवेयुः इति व्यञ्जयन्ती, अभिज्ञतमस्य कामचारिणस्ते मानसं नियतमावर्जयिष्यत्येव; किं पुनरभिज्ञानान्तरनिर्देशेनेति निपुणमुपसंहरन्नलकाप्रवेशायाभ्रं प्रोत्साहयति मधुरमधुरया सूक्तिसरण्या ॥

इति मेघसंदेशे प्रथमाश्वासः ॥

श्रीकृष्णलीलायितम् ॥

त्वय्येवायत्तौ भोगमोक्षौ दिविषदामपि । तदेष नौ सेवाभावः, योऽयमविनाभावो नाम । अतो नावकल्पये परमार्थतःशोकस्थानमत्र । रूपान्तरपरिग्रहेण तु कदाचिद्विश्लेषं तदात्वदुस्सहमपि अवश्यंभाविनि संश्लेषे रसान्तरमादधानमनुभूय निस्तीर्णशापा पुनरपि प्रकृतिं प्रतिपत्स्यस इति नात्यर्थमनुशयोऽपरिहार्ये वस्तुनि विदुषामुपपद्यते । अहमपि संकल्पकल्पनीयमपि भूभारापनोदमपदिश्य त्वदनुरोधेन

स्वमात्मानमगोचरमपि गोचरं जनदृशां करिष्यामि । वसुदेवकुले प्रसूतोऽपि त्वामेव रमयितुं गोकुले निवत्स्यामि । प्रागेव त्वं ससखीजना व्रज व्रजमेव । वृषभानुगृहिणी कलावती नाम गोपिका त्वां भावयिष्यति दुहितरम् । मय्यवतरिष्यति कृत्स्न एव देवलोको गोलोकश्च स्वैरंशैरवतरिष्यत्येव भुवम्—' इति ॥

अथ श्रीदामानमपि अनन्यशरणं स्वामिसेवाविलोपविरसेन देवीशापेनास्तमितच्छायं शरण्यः— 'श्रीदामन् किमतीतेऽर्थे शोकेन ? कं वा न क्रोडीकरोत्यनीश्वरमीश्वरं भवितव्यता ? किंच क्रोध एव त्वामासुरीं योनिमनयत् । किमत्र वैभवं पुनरुक्तवादिनो देवीशापस्य ? कंचिच्च कालमनुभूतशापो भूतनाथशूलधारानिर्णिक्तवृजिनः प्रतिलप्स्यसे प्रकृतिम् । तत्रापि तु जन्मन्यहीनप्रणयं मयि ते मानसमेव साधनं श्रेयसः—' इत्यादिश्य विससर्ज ॥

स चानुपदं शङ्खचूडो नामासुरः संबभूव । राधापि देवी वृषभानुगृहे लब्धजन्मा यदृच्छावशात् स्वेनैव व्यपदेशेन व्यपदिष्टा ववृधे ॥

तदनु सर्व एव गोगोपिकावर्गो रासमण्डपवृन्दावनादिकं च गोलोकसारं तामवतरन्तीमन्ववततार । देवाश्च देव्यश्च क्षितिक्षेमार्थमवतरिष्यतो हरेरनुरोधेन ये यथा प्रथममादिष्टास्ते तथा भुवि संबभूवुः । कश्यपो वसुदेवः प्रादुरासीत् । अदितिश्च देवकी । उपारूढयौवनो वसुदेवो नवयौवनमृजावदातलावण्यामुपयम्य देवकीं देवकसुतां झणझणायमानकनककिङ्किणीजालमालिभिः शताङ्गशतैर्दर्शितानेकसूर्योदयं गण्डभित्तिगलितमदवारिधारासंपादिताकालदुर्दिनैः कर्णतालपवनजनितवात्यापरिभ्रमैर्महोत्सेधपरिणाहैर्मातङ्गपुङ्गवैरनेकव-

र्णकदलिकालंकृतैरिन्द्रायुधशबलितजलधरानीकलक्ष्मीं दधानम्, प्रयत्नधृतखलीनखणखणायितमुखैः प्रस्फुरत्प्रोथैराकाशमशेषमधःकर्तुमिवोद्गतग्रीवैः अमृतफेनपाण्डुरैरनिभृतावस्थानैरनेकदेशीयैस्तुरङ्गमैः दुग्धोदतरङ्गैरिव परिप्लुतम्, सेनापतिनिदेशसमकालपरिणतविचित्रव्यूहबन्धैः उत्खातकृपाणलतासहस्रोपहितनागलोकाविभ्रमैः समरालाभादन्तःसंभृतवेगमक्षमैरिव वोढुमात्मीयं प्रतापमविश्रान्तदोर्दण्डदुर्ललितैः पदातिबलैः परिबृंहितं हारनूपुरकेयूरपारिहार्यादिमहार्हभूषणकान्तिकर्बुरिततनुच्छायाभिः सुवर्णचित्रितैः सूर्यांशुसूत्रकृतवानैरिव संकल्पनिर्मितैरिव च पारिजातपल्लवमसृणस्पर्शैः दुकूलवरैराच्छादिताभिः कल्पलताभिरिव सूर्यांशुपरिवृताभिः तारकानिकरपरिक्रमिताभिश्चन्द्रकलाभिरिव समानवयोवेषवर्ष्मकान्तिभिः वेशकन्याभिर्विद्युद्वल्लरीभिरिव मूर्ताभिरुपशोभितम्, चिन्तामणिनिर्विशेषरत्नशतप्रायं दिव्यनिर्माणशङ्कावहबहुविधाविकाजिनरचनादिप्रायं श्वशुरप्रेषितं कन्यापारिबर्हमुपादाय प्रस्थास्यमानः प्रियतमया सह गमनत्वरोद्युक्तयुग्यतुरगखुरपुटपाटितक्षितितलं चित्रकम्बलपरिवृतमुत्तमास्तरणास्तीर्णं रथमारुरोह ॥

कंसस्तु स्वसृवत्सलः सारथ्यमूरीकृत्य स्वयमश्वरश्मीन् जग्राह । शुश्राव चानुपदम्—'अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां नयसेऽबुध—' इत्येवंरूपामात्मविनाशशंसिनीमशरीरिणीं वाणीम् । स तथा सृण्येव व्यालगजो गाढविद्धश्चिन्ताविभ्रान्तहृदयः रोषावेशलोहिताक्ष इतिकर्तव्यताविवेकविधुरमतिः प्रतिकलं सृक्कणी लिहन् प्रस्फुरदोष्ठपुटः अनवधारणादुस्स्थवृत्तिः मूलच्छेदप्रतीकार्यां प्रथममेवात्मविपदमनुचिन्त्य रभसोत्खातखड्गो भगिनीं हन्तुमारब्ध ॥

तदा सर्वा एव स्त्रियः सन्नगात्रयष्टयः पारिप्लवदृष्टयो हा हेति चुक्रुशुः । समग्रं च तदग्रेसरस्सनीकमुदग्रग्रावोच्चयप्रतिरुद्धप्रसरमिव स्रोतः स्रोतस्विन्याः संक्षोभोत्तरङ्गमासीत् । तं तथाभिनिविष्टं स्वसुः केशबन्धग्रथितैकहस्तमपरहस्तोद्यतकृपाणं प्रियतमां च कातरोत्तरलतारकां प्रकम्पस्वेदस्रस्तगात्रीमालोक्य निसर्गधीरो वसुदेवः स्वमाकारमदर्शयन् साम्नैव हितमनुदर्शयन्नुवाच—'महाभाग कथमदृष्टवक्तृकाया गगनचर्या वाचः प्रत्ययेन भवादृशोऽपि सद्‌सद्विवेकी गर्हिते कर्मणि प्रवर्तेत ? आप्तप्रामाण्यादेव हि शब्दप्रामाण्यं प्रमाणविदः प्रतिजानन्ति । श्रुतयोऽपि नाम 'सत्यं वद' इति वक्तारमनुशासति । वक्तॄणां च पुरुषभावसुलभा भ्रमप्रमादविप्रलम्भा वितथार्थां वाचमापादयन्ति । अस्तु वा श्रद्धेयमीदृशं वचनम् । तथापि न धीमतामत्र संभ्रमावसरः । कस्माद्वा जनिमतां मृत्युः प्रमाद्यति जगति ? जनननिधनाभ्यां पूर्वापरसीमामुद्राभ्यां न किंचिन्न मुद्रितमस्ति वस्तु । इयानत्र विशेषः । धर्म्ये वर्त्मनि वर्तमानस्य निधनमुच्चैर्गतिद्वारम् । इतरस्य तमःकूपमुखमिति । तदिदमनुचिन्त्य क्षणिकस्य देहबन्धस्य कृते दीर्घबन्धं धर्मं नोपरुन्धते मनीषिणः । किञ्च सर्वाणि भूतानि आत्मवत्पश्यन्ति विपश्चितः, विशेषतः प्रजेश्वराः । स त्वमचिरोढायाः बालायास्सप्त गर्भानतीत्याष्टमेन गर्भेण भाविनमात्मनाशममृष्यमाण इमामद्यैव हनिष्यसि । न चेयमपराध्यति । स्त्रीवधः स्वसृवधो निरपराधवधो विस्रब्धवधश्चानेकदोषसंकीर्णोऽयमेक एव तवारम्भः । बलवत्तरसामन्तशतपरिचरितचरणो वीरप्रवरस्सन् भाविगर्भभिया भगिनीं हतवानिति च स्वयशोवध एवायं परिणमति । स्त्रीघातिना राज्यश्रीरेव हि प्रथमं व्यपयात् । वरमहीनश्रियः प्राणैर्वियोगः, न पुनर्हीनश्रियो जीवितम्—' इति ॥

स एवं बहुधा निदर्शितोऽपि विपरीतो यदा न प्रतिपेदे तदा भाव्यनिष्ठाभ्युपगमेनापि उपस्थितां व्यापदमपनेयां कालान्तरेऽपि भवितव्यतामेव भगवतीमचिन्त्यपरिणामामनुविमृश्य वसुदेवः सोपग्रहमुवाच— 'वीर! अष्टमो ह्यस्यागर्भस्ते सपत्नो निर्दिष्टः । पुत्रानस्या जातमात्रानुपहरिष्यामि ते । किमनया तपस्विन्या निरागसा हतया' इति । स तद्वचनमसुप्रियः प्रियमादाय विरराम स्वसृवधात् । अनवस्थितचित्तस्य नृशंसप्रकृतेः यत्किंचनकारिणः प्रसादेनापि तस्य नातिनिर्वृतः आनकदुन्दुभिः सह वध्वा स्वं विवेश निवेशम् ॥

अथ कदाचित् कंसः कलहकुतूहलिनः सुरमुनेरुपयातस्य मुखादात्मानमन्यस्मिन् जन्मनि कालनेमिं नाम त्रिदशपरिपन्थिनमसुरारिणा व्यापादितमेतर्हि कंसनामानमवाप्तजननान्तरं तमेव चासुरवैरिणमष्टमं देवकीगर्भमुद्भविष्यन्तं यदूंश्च तत्सेवाहेवाकिनः त्रिदशानेव जातानवधार्य सर्वानेव ज्ञातीन्विद्विषन् बलादाक्षिप्तराज्यः पितरं नियम्य कांश्चिदात्मनः समशीलानामन्त्र्य प्रतीतान सचिवान् रहसि समादिदेश— 'भोः! सुहृदः! यदेष देवर्षिरविश्रान्तगतिः उत्तानहृदयो यत्किंचनवादी बालवृत्तिः प्रजल्पति, तदिदममहासत्त्वजनोद्वेजनं यद्यपि न तेजस्विनां तेजसि किंचित्करम्, तथापि प्रतिक्रियायामौदासीन्यं न नीतिविदां श्रेयः । प्रतिपक्षसंशयोऽपि हि यत्नादन्विष्य व्युदसनीयः । गृहे काकोदर इति भ्रान्तजल्पितेनापि सशङ्काः परीक्ष्यैव हि प्रविशन्त्यन्तर्विपश्चितः । तदिदानीमस्मच्छ्रेयसि निरतैरवरोधैरनुजीविभिर्वा नारीनरैरनाविष्कृताशयैः देवकीवसुदेवयोश्चेष्टासु दत्तावधानैः भवितव्यम् । अष्टमो गर्भ इति नायमर्थो विस्रम्भायालम् । संख्यात्र विवक्षानुरोधिनी । गणनाक्रमे कस्य वा कतमत्वमेका-

न्तिकम्? अपि चेदानीं हरिरिह नः प्रतिपक्षः । स चार्थतन्त्रो मायावी विप्रलब्धमन्यद्दर्शयित्वा अन्यदेव करिष्यति । वैरिमूलमनङ्कुरितमेव सुकरमुच्छेत्तुमिति च नीतिविदां निर्णयः । एवं च सति आ प्रथमाद्-नादृत्य परिगणनामभिशङ्कनीयः सर्वशो देवकीगर्भः । प्रमादादुपेक्षितौ च देवकीवसुदेवौ च्छद्मच्छादितदोहदलक्षणौ यदि जातमात्रमनिवाहयेतामपत्यम्, स नस्तदनु निगूढमुपहितोपचयः परिपन्थी साधयितुमनुकरः संपद्येत । तस्मादस्मिन्नर्थे समस्तैरस्मच्छ्रेयसि स्थितैरासवर्गैर्नक्तंदिवमनिर्मीलितलोचनैरनुत्तानितहृदयैश्च सुस्थिरं स्थीयेत—' इति ॥

कंसार्णवमेवमुद्वर्तमानाभ्यन्तरदुष्टसत्त्वमुत्तरङ्गीकृत्य प्रत्यामेदुषो देवर्षेरुपश्रुतकंसव्यवसायश्च वैकुण्ठनाथः सस्मार पातालगर्भशय्याप्रसुप्तानां षड्गर्भाभिधानानां दानवानाम्, ये किल हिरण्यकशिपुसंभवस्य कालनेमेरमरारियूथनाथस्यात्मसंभवाः पुरा स्वमनादृत्य पितामहं तपस्समाराधितात् त्रैलोक्यपितामहादेव सर्वावध्यतां वरं प्रतिपद्य प्रत्यागताः परसेवाविरसीकृतचेतसा हिरण्यकशिपुना—'रे रे! कुलमहत्तरावमानिनः! कुलघ्नाः! स्वेनैव दर्पेण हताः सलिलगर्भशय्यामितः प्रभृति दीर्घकालमधिशेध्वम् । अन्यस्मिंश्च जन्मनि जातमात्रा एव यूयमनेन स्वपित्रा जात्यन्तरगतेन सामर्षं व्यापादयिष्यध्वे—' इति दत्तशापाश्चिराय स्थावरनिर्विशेषमशेरत । तेषां च कालनेमिनैव कंसव्यपदेशेन प्राप्तकालं कालधर्ममुपपादयिष्यंस्तानेव षड्गर्भान् देवकीगर्भमुपनेतुं योगनिद्रापराभिधानां मायां देवीं मायेश्वरः शशास ॥

अथ च दुरतिक्रमक्रमाया भगवत्या भवितव्यतायाः प्रभावेणानाराध्य पितामहमननुनाथ्य कुलदैवतानि अनुपोष्य षष्ठीमनिष्ट्वा

पुत्रकामेष्टिभिरनाशाम्य हृदयेनापि कुलवृद्धैराशंसनीयामुपलेभे सुकृतशतसुलभां दौहृदसंपदम् । या हि तिर्यग्योनिभवेष्वपि भूतेषु दर्शनीयतां कामप्युपदधाति, सापि महादेव्या देवक्या देवतारूपायास्तनुलतां लतामिव प्रसूनश्रीरलंकुर्वाणा नात्मनो न दयितस्य न वा ज्ञातीनां प्रीतये न बभूव । यथा यथा च गर्भो ववृधे तथा तथा भूतात्मा चान्तरात्मा च देवक्याः सममवसेदतुः । अपत्यजननोद्विग्नचेतसश्चानाशंसितोपगम एव नचिरादिवोपतस्थे प्रसूतिमासः । अन्तरेण च कुमारभृत्याविदां भिषजामुपक्रमान् अनपेक्ष्य च कुलवृद्धाजनोपनेयान् मङ्गलोपचारान् कुमारं देवकी व्यजायत ॥

प्रथमजत्वात् कीर्तिमानिति नामकरणेन कृतसंस्कारमर्भकं जातमात्रमेव वसुदेवः सत्यव्रतभङ्गभीरुः कंसायोपजहार । तस्य तथाविधेनार्जवेन कंसस्यापि प्रसादपेशलं मनाङ्मनः परिणनाम । स हि कुमारोपहारिणं वसुदेवमुवाच— 'नयतु भवानिमं कुमारम् । नास्मादस्माकमस्ति भयम् । अष्टमादेव हि गर्भादत्याहितमशरीरिणी वाणी समाचष्ट— इति ॥

अकृतप्रज्ञस्याविमृश्यकारिणो दर्पदाहज्वरविसंष्ठुलप्रकृतेः प्रसादेनापि तेन क्षणिकेनापरितुष्यन् महामना वसुदेवः संदिहानेनैव चेतसा तमर्भकमादाय प्रतिययौ ॥

प्रतिप्रयाते च तस्मिन्नकस्मादुन्निद्रया स्वयैव आसुर्या वासनया बात्ययेवार्णवो विक्षोभितो नारदशंसितमनुस्मृत्य व्यापादितमिवाव्यक्तवृत्तिना हरिणा स्वमात्मानमाकलयन्नतिमात्रजातप्रकम्पः स पापः पुनरपि वसुदेवमप्रासावमथमेवाकार्य अकार्यनिस्त्रपस्तं शिशुं चरणयोः

गृहीत्वा शिलायामवाङ्मुखमवजघान । संचूर्णितोत्तमाङ्गमुपरतं सुतमपि दृष्ट्वा नियतेर्नृशंसवृत्तेश्च दुर्वारतामनुपश्यन् नातिव्यथितमनाः स मनीषी प्रतिनिववृते ॥

षट्स्वेवं समतीतेषु देवकीगर्भेषु हतेषु च हन्तव्येषु दैत्येषु दैत्येनैव षड्गर्भेषु संकर्षणो भगवान् वासुदेवादेशादाविवेश देवकीजठरम् । स च गर्भः सप्तमः समस्तु व्यतीतेषु मासेष्वष्टमे मासि योगेश्वरनियोगवशंवदया योगनिद्रया समाकृष्यान्यतमायाः नन्दपत्न्या रोहिण्या जठरं मथनोत्तरङ्गया क्षीरोदजलवेण्येव बालचन्द्रस्तरङ्गात्तरङ्गान्तरं संक्रमयांबभूवे । तदा गर्भविस्रवो बभूव देवकनन्दिन्याः इति शुद्धान्तचरैरावेदितार्थः सविशेषमष्टमे गर्भे दत्तावधानः कंसो गच्छंस्तिष्ठन् भुञ्जानः शयान आसीनो वा हरिमेव एकमना अनुदध्यौ । यदेव चिराभ्यासनिरुद्धकरणग्रामाणामपि प्रशमविमलेषु मनस्सु मनीषिणां यदृच्छोपनिपातिभिरन्तरायैरन्तरितवृत्ति न निभृतमवस्थातुमुत्सहते, तदिदमनुस्मरणं भगवतः प्राणापायकातर्येणाविच्छिन्नं स उपनिन्ये ॥

अथ सत्यसंकल्पः स्वं संकल्पमविकलयन् मन आनकदुन्दुभेस्ततश्च देवकीजठरं प्रविवेश । अन्तर्गतेन तु महतोऽपि महीयसा तेजसा प्रतिबिम्बितद्युमणिबिम्बेव स्रोतस्विनी दुर्दर्शनामसुहृशामन्यादृशीं भास्वरतां पुपोष ॥

दिनैस्तु गच्छद्भिरुपचीयमानमनवस्कन्दनीयं दधाना तेजस्सारमसुहृदामनासादनीया देवकी हरिगर्भा गुहेव विरराज । योगनिद्रापि सममेव भगवता गोकुले नन्दमहिष्यां यशोदायामात्मानं निदधे । देवकीगर्भशय्यामधिशयानं च शेषशयनं पुरुषोत्तमं दिवि-

षदो वेधःप्रधानाः पौरुषैः सूक्तैरभितुष्टुवुः ॥

एवमतिक्रान्तेषु सप्तसु गर्भमासेषु दशममेव वैजननं मासं दत्तावधानेषु प्रतिपालयत्सु कंसपक्ष्येषु अष्टम एव संप्राप्ते मासे रोहिण्यां कृष्णाष्टमीयुजि निश्शेषसुरवैरिवरूथिनीपराजयोद्धाततया अन्वर्थजयन्तीव्यपदेशायामन्धतमसतिरस्कारिणीप्रतिच्छन्नसमस्तरूपे विस्रब्धप्रसुप्तसमस्तजन्तुजाते निशीथे तिमिरकरिघटानिर्दलनालंकर्मीणविमलकरशिखरविस्तारिणि केसरिणीवोदयगिरिकूटग्रावाधिरूढे शिशिररोचिषि, साधुजनमानसेषु दुर्दान्तक्षत्रियापशदापदेशदैत्यानीकदुर्ललितप्रभवमन्धकारं विदलयन् अप्राप्तप्रसववेदनाया देवक्या गर्भात् प्राचीगर्भादिव दिवसकरः प्रादुरास तमसेव बाह्यानि मायया तिरयन्नान्तराणि तत्त्वानि लोकस्य लोकनाथः ॥

तथा चाविर्भूतं मातुरुत्सङ्गे शयानमप्राकृतदिव्यरूपं विशृङ्खलतेजःप्रसरभासुरकिरीटकुण्डलग्रैवेयकहारकेयूरवलयनूपुरादिदिव्यभूषणच्छायास्रोतस्सहस्रसंपातसंवलितदेहप्रभावितानमिन्द्रायुधजालमालिनमिव नवाम्बुदं विजृम्भिताभीशुजालपरिवेषमण्डलेन लक्ष्मीनिवासभवनप्रदीपेन कौस्तुभेनालंकृतश्रीवत्सलक्षणविपुलवक्षःकवाटम् , किमुदरान्निर्गतः ? किं वा गगनतलाद्गलितः ? उत वा रसातलादुन्मग्नः ? इत्यविभाविताभ्युदयं दृष्ट्वा तमचिन्तनीयमहिमानं भयविस्मयप्रश्रयनिभृताशेषगात्रः वसुदेवः प्रेम्णा द्रवीभवतः स्वचित्तस्याप्रभवन्नियमने यत्ननिरपेक्षप्रसराभिरभितुष्टाव वाग्भिः ॥

देवकी च तथाविधं परमेष्ठिनः प्रसादमचिन्त्यहेतुकमनुचिन्त्य प्रहर्षस्रोतसा दूरमुह्यमानं गुणानुवर्णनेनैव कथंचि-

दात्मानमवलम्ब्य । तथा च दिव्यमङ्गलरूपोपलम्भविस्मयास्मितिमित-दर्शनौ बलानिगप्रेमरसपरिप्लुतान्तरङ्गतया लीलालेशविलसितजगत्का-र्यप्रनिसर्गममवधानव्यतिकरे परे महिम्नि कंससंभवव्यापत्तिपरिशङ्का-पर्याकुलाशयौ दम्पती दृष्ट्वा भगवान प्रसादपेशलामिमां वाचं विस-सर्ज-- 'युवां खलु समर्तीत स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सुतपा नाम प्रजापतिः पृश्निर्नाम च तत्पत्नी भूत्वा प्रजासर्गव्यग्रातुरेण तपसा समाराधितं प्रसन्नमनेनैव च रूपेण साक्षादाविर्भूतं मां वाञ्छिताखिलवरप्रदं मन्मायानिरोहितहितावमर्शौ मत्सदृशं पुत्रमवृणवाथाम्, नत्व पवर्गम् । अहमपि च प्रतिश्रुतवरः कृत्स्नेष्वपि लोकेष्वात्मनः सदृश मपश्यन्नात्मनैव पृश्निगर्भ इति कृतव्यपदेशो युवयोः अभूवमात्म-भवः । अन्यस्मिंश्च जन्मन्यदितिकश्यपरूपयोर्युवयोर्बलिनिग्रहापदे-शेन वामनरूप इन्द्रावरजः समजनिषि । तयोरेव च युवयोरेत-स्मिन् जननान्तरे कृष्णो नामाहमाविर्भूतः । त्रि. पुत्रवरं वृतोऽहमवि-तथप्रार्थनः स्वेन संकल्पेन त्रीण्येतानि जन्मान्यग्रहीषम् । अस्मिंश्च मद्रूपे पुत्रस्नेहसंवलितनामकृदुन्मिषितभक्तिरूपेण भावबन्धेनानन्यर-सयोरपुनर्भवोऽपि देहावसाने युवयोर्भविष्यति — ' इति पारमेश्वरं भाव-मभिनयता वचनोपन्यासेन कृताश्वासं प्रश्रयप्रह्वमन्तिकस्थं पुनर्वसुदे-वमादिदेश देवदेवः—'यदि नाम कंसभयसंविग्नोऽसि, इदानीमेव मामादाय गोकुलं गन्तुमर्हसि । तत्र च सद्यःप्रसूतायाः नन्दमहिष्याः यशोदायाः शयने निधाय मां तस्याश्च तां दारिकामादाय प्रत्यायातो देवकीशयने निवेशय-- ' इत्येवमभिभाषमाण एवोपसंहृतदिव्यरूपः प्राकृत इव शिशुः समदृश्यत । अनुपदमादाय बालकं प्रस्थिते वसु-देवे कालायश्शृङ्खलायन्त्रगाढयन्त्रिता अनुद्घाटिताः पुरद्वारो विवृता

बभूवुः । रक्षिणामेव तु योगनिद्रानिरुद्धचेष्टानामिन्द्रियद्वाराणि गाढयन्त्रितानि नोन्मिमीलुः । भगवद्यानसमुचितं दुन्दुभिवाद्यमिव दर्शयन्नुपांशुगर्जितो विरलं ववर्ष जलधरः । विहारशयनासनादिषु यथार्हपरिणमितात्मा सर्वथा वरिवस्यारसिको भगवान् अनन्तः फणासहस्रवारितासारः शीर्षण्यमणिकिरणातपव्यपोढघनान्धकारो भुजमध्यश्लिष्टबालकमनुययौ वसुदेवम् । कूलंकषप्रवाहोन्मूलिततटरुहतरुलतागुल्मा च कलिन्दनन्दिनी खड्गच्छिन्नाङ्गीव कालभुजगी भागद्वयावस्थितोत्तरलोभयखण्डा नीलमणिमयभित्तिद्वयावरुद्धपार्श्वमिव स्थलमयं मार्गं मुमोच ॥

एवमीश्वरप्रभावप्रत्यस्तमितदैवमानुषाशेषप्रतिबन्धमतिलङ्घ्य पन्थानं निद्रापरवशसमस्तपरिजनमघटितद्वारं विगाह्य नन्दमन्दिरं सद्यःप्रसूताया अविविक्तस्त्रीपुंसविवेकायाः पार्श्वशायितेनार्भकेण सह प्रसवायासप्रसुप्ताया यशोदायाः शयने विन्यस्य स्वमर्भकं यशोदादारिकामादाय पूर्ववदपास्तप्रतिरोधं मार्गमतिक्रम्य गृहागतो देवकीशयने कन्यां निदधे ॥

प्रतिप्रविष्टे च तस्मिन् भूयश्च यथापुरं द्वारः संवृता गाढयन्त्रितशृङ्खलायन्त्राश्च संवृत्ताः ॥

अथ तस्य दारकस्य रुदितध्वनिं निशम्य रभसोत्थिता रक्षिणश्चटुलचरणपाताः प्रधाव्य कंसाय निवेदयांचक्रुः । स तु तेनैव हृदयार्पितेन शल्येन चिरानुभूतोद्वेगो रक्षिवचनमाकर्ण्य तत्क्षणत्यक्तपर्यङ्कः संभ्रमपारिप्लवस्रस्तसिचयो भूताविष्ट इव उद्भ्रान्तदृष्टिर्मधुमदेन निद्राशेषेण च भूयिष्ठकषायीकृताक्षः सूतिकागारं प्रविश्य

(क्रमशः ।)

नायां कथायां निपत्य केयूरकोत्सङ्गे गृहीतचरणयुगलो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । ‘किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः सहभुव एते विलासाः । आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन मकरकेतुना मयि नियुक्ताः । यन्मां सरागेण चक्षुषा तिर्यग्विलोकयति । विलोकिता च मया लज्जयात्मानमावृणोति’ इति ।

अथ कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तितस्नानविधिः अर्चिताभिमतदेवतः क्रीडापर्वत एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे । अथ शनैःशनैरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि कादम्बरी चन्द्रापीडसमीपमागत्य कृतप्रस्तावा कथं राजा तारापीडः? कथं देवी विलासवती? कथमार्यः शुकनासः? कीदृशी चोज्जयिनी? कियत्यध्वनि सा? कीदृक् भारतं वर्षम्? इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्च कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य शयनसौधशिखरे दुकूलवितानास्तीर्णे शयनमभजत । चन्द्रापीडोऽपि तत्रैव शिलातले केयूरकेण संवाह्यमानचरणः कादम्बर्या निरभिमानतामतिगम्भीरतां च महाश्वेताया निष्कारणवत्सलतां गन्धर्वलोकस्यातिसमृद्धिं च मनसा भावयन् क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् ।

अथ समुद्गते सवितरि शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः कृतसंध्यानमस्कृतिः गृहीतताम्बूलः ‘केयूरक! विलोकय, देवी कादम्बरी प्रबुद्धा वा न वा? क्व वा तिष्ठति?’ इत्यवोचत । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन, ‘देव! मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणसौधवेदिकायां गन्धर्वराजसकाशात् प्रतिनिवृत्तया महाश्वेतया सहावतिष्ठते’ इत्यावेदिते तामालोकितुमाजगाम । समुपसृत्य कंचित्कालं स्थित्वा महाश्वेताया

वदनं विलोक्य मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभिप्राया कादम्बरीमब्रवीत् । 'सखि! जिगमिषति खलु कुमारः । पृष्ठतो राजचक्रमविदितवृत्तान्तं दुःखमास्ते । अतोऽभ्यनुजानातु भवती'ति। अथ कादम्बरी 'स्वाधीनोऽयं जनस्सपरिजनः कुमारस्य । क इवात्रानुरोधः?' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इत्यादिदेश। चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय 'देवि! किं ब्रवीमि?। बहुभाषिणो न श्रद्दधाति लोकः। स्मर्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुरात् निर्जगाम । कादम्बरीवर्जमशेषः कन्यकाजनः तं व्रजन्तमाबहिस्तोरणादनुवव्राज । निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारैरनुगम्यमानः हेमकूटान्निर्जगाम । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रमम्, अच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टम् इन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मनः स्कन्धावारमपश्यत् । निवर्त्य च गन्धर्वकुमारान् सानन्देन सविस्मयेन स्कन्धावारजनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश ।

अथ वैशम्पायनेन पत्रलेखाभिधानया ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या च सह 'एवं कादम्बरी, एवं महाश्वेता' इत्यनयैव कथया दिवसमनैषीत् । अपरेद्युः प्रभाते स्वयमास्थानमण्डपगतः सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । तं च कुशलानुयोगानन्तरं रहःप्रदेशमानीय 'कथय को वा वृत्तान्तो गन्धर्वलोके?। आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा?' इत्यपृच्छत् । केयूरकस्त्वेवमाचचक्षे । 'देव! निर्गते त्वयि देवी कादम्बरी प्रबलेन केनाप्याधिना परिभूयमाना किमपि चिन्तयन्ती स्नानपानाशनादिष्वपि शिथिलितप्रयत्ना दिवसमनैषीत् । उषसि च देवस्य वार्तोपलम्भाय

मामादिष्टवती' इति । चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य सरभसमारोपितपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य पश्चादारोप्य पत्रलेखाम् अन्यतुरगारूढेन केयूरकेणानुगम्यमानः हेमकूटं ययौ ।

आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवतीर्य द्वारपालार्पिततुरङ्गः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या पत्रलेखयानुगम्यमानः केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः हिमगृहमध्यभागे कुसुमशयनमधिशयाना कादम्बरीं व्यलोकयत् । अथ सरभसमुत्थाय विरचितसमुदाचारायै तस्यै केयूरक उपसृत्य 'देवि! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । कादम्बरी तु दृष्ट्वा ताम्, 'अहो मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेः' इति चिन्तयांबभूव । कृतप्रणामां च तां सादरमेह्येहीत्यभिधायात्मनः समीपे समुपावेशयत् । चन्द्रापीडश्च कादम्बर्यामियं विकृतिर्मन्मथकृता वा नवेति सन्दिहानो निपुणालापेनापृच्छत— 'देवि! कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयं सन्तापः? । इच्छामि च देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम्' इति । अथ कादम्बरी शालीनतया तूष्णीमिव स्थित्वा मन्दस्मितं केवलमकरोत् । मदलेखा प्रत्यवादीत् 'कुमार, किं कथयामि? । अस्याः खलु कुमारभावोपेतायाः दारुणोऽयमकथनीयस्सं-तापः' इति । चन्द्रापीडोऽप्युभयथा घटमानार्थतया संदेहदोलारूढेनैव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिर्महान्तं कालं स्थित्वा महता यत्नेन मोचयित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय निर्ययौ । निर्गत्य च तुरङ्गमारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान् । 'देव! मदलेखा विज्ञापयति । देवी कादम्बरी प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्यमानामिच्छति

पश्चाद्यास्यति इति, श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति । आकर्ण्य चन्द्रापीडः तथेत्यभ्युपगम्य तां तत्रैव स्थापयित्वा स्कन्धावारमाजगाम । प्रविशन्नेव पितुस्समीपादागतम् आलेखहारकं प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषाभिवीक्ष्य विधृततुरङ्गमो दूरादेवापृच्छत् । अङ्ग ! कच्चित्कुशली तातस्सह सर्वेण परिजनेन अम्बा च सर्वान्तःपुरैः ? इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं देव! यथाज्ञापयसीत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयांबभूव । युवराजस्तु तच्छिरसि कृत्वा स्वयमेव तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ । 'स्वस्त्युज्जयिनीतः महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः । किन्तु कियानपि कालो भवतो दृष्टस्य गतः । बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम् । अतो लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकालतां नेतव्येति' । शुकनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थमवाचयत् । अथ यथाज्ञापयति तात इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमवादयत् । समीपे स्थितं महाबलाधिकृतं मेघनादनामानम् 'भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यती' त्यादिश्य वैशम्पायनं स्कन्धावारभरे नियुज्य तमेव लेखहारकमुज्जयिनीमार्गं पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण च विपिनान्यतिक्रम्य रमणीयेषु प्रदेशेषु कृतवसतिः अल्पैरेवाहोभिरुज्जयिनीं प्रविवेश । तत्र प्रसारितभुजेनेह्येहीत्याहूय पित्रा सुचिरं गाढमुपगूढः कृतनमस्कारश्चन्द्रापीडः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः तत्र दिग्विजयसंबद्धाभिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैश-

स्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनम्. आलोक्य च मनोरमामागत्य चर्चिलासवर्नाभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः क्रिया निरवर्तयत् । ततो निजभवनं गत्वा रणरणकखिद्यमानमानसः कादम्बर्या विना सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । तद्वार्ताश्रवणोत्सुकश्च पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत् । कृतनमस्कारश्च सः चन्द्रापीडमब्रवीत् । 'देव! भवन्तमुद्दिश्य विषमशरशिलीमुखजर्जरितहृदयां देवीं कादम्बरीं दूरीकुर्वता देवेन किमिदमापन्नवत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतम् । अहं किल मन्मथस्य परां कोटिमधिरूढया तया मद्य एव भवन्तमानेतुमेव प्रेषितोऽस्मि ' इति । श्रुत्वैतच्चन्द्रापीडो नितरां पर्याकुलश्चेतस्यकरोत् अहो सन्देहदोलाधिरूढं मे जीवितम् । एवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारणवत्सलया देव्या कादम्बर्या । अम्बा तु मे निमेषमात्रमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते । दुस्त्यजा जन्मभूमिः । परिग्राह्या कादम्बरी । कालातिपातासहं मनः । विप्रकृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोरिति । एवमलब्धनिर्वृतिश्चन्द्रापीड. कथमपि कतिपयान्वासरान् गमयामास ॥

अथैकदा केयूरकोऽपि चन्द्रापीडमागत्य व्यजिज्ञपत् 'देव! यदैव पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य प्रतिनिवृत्तेन मयायं देवस्योज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितः, तदा महाश्वेता दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदमुत्थाय पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमभजत । ततो द्रुघणाभिहतेवासह्यवेदना कादम्बरी त्वदर्थे संप्रति महान्तमायाममनुभवति । तदविलम्बेनैव गमनाय यत्नः क्रियताम् ' इति । श्रुत्वैतच्चन्द्रापीड एवं व्यचिन्तयत् । किं कारणं व्यपदिश्याह-

मात्मानं मोचयामि ? । कथं वा मुञ्चतु मां तातोऽम्बा वा ? । सुहृत्साध्येऽस्मिन्नर्थे किं करोम्येकाकी । वैशम्पायनोऽप्यसंनिहितः पार्श्वे मे'। इत्येवं चिन्तयन् दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावारः इति किंवदन्तीं श्रुत्वा प्रहर्षपरवशः केयूरकमब्रवीत् । 'केयूरक ! करतलवर्तिनीं सिद्धिमवधारय प्राप्तो वैशंपायन' इति । ततो मेघनादकेयूरकौ पत्रलेखया सह पुरतो विसृज्य वैशम्पायनावलोकनत्वरितमानसः पित्रानुमतो दशपुरं प्रति प्रतस्थे । गत्वा च प्रविश्य स्कन्धावारं समन्तादञ्जलिव्यग्रहस्तान् परिजनान्, कास्मिन् प्रदेशे वैशम्पायनस्तिष्ठति ? इति पप्रच्छ । ते चैवं व्यजिज्ञपन् । 'देव ! पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः शनैश्शनैर्भवद्भिरागन्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे परेद्युराहतायां प्रयाणभेर्याम् अस्मान् वैशम्पायनोऽभ्यधात् । 'अतिपुण्यं ह्यच्छोदाख्यं सरः पुराणे श्रूयते । तदस्मिन् स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवानीपतिं व्रजाम.' इत्यभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् । तत्र चातिरम्यतया सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्नागमनायानुरुध्यमानः परिच्छेदनिष्ठूरमस्मानाह स्म । मया तु न गन्तव्यमस्मात्प्रदेशात् । गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय । इत्युक्तवन्तं तमकस्मान्नाम वैराग्यकारणमुत्पन्नमित्याशङ्क्य सानुनयमागमनाय पुन. पुनः प्रतिबोध्य तादृशासंबद्धानुष्ठानेन जातपीडाः निष्ठुरमप्यभिहितवन्तो वयम् । तथाप्यनिवार्यदुराग्रहे तस्मिन् किमेतदिति विस्मितान्तरात्मानः दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशाः तदानयनाय तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा निवृत्ता वयम्' इति । एतदाकर्ण्य चन्द्रापीडः पर्याकुलितचेताः सद्य एव नगरमागत्य पित्रानुमतः तदानयनाय तमेवोद्देशमभिप्रतस्थे । आसाद्य च तदेवाच्छोदं

चतुर्ष्वपि पार्श्वेष्वन्विष्यन्नेव महाश्वेताश्रममाजगाम । प्रविश्य च गुहाद्वारि एव समुपविष्टां कथमपि तरलिकया विधृतशरीरां विषण्णवदनां महाश्वेतां दृष्ट्वा किमेतदिति तरलिकामपृच्छत् ॥

अथ बाष्पगद्गदकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत् । महाभाग ! श्रूयताम् केयूरकात् भवद्गमनमाकर्ण्य समुत्पन्नानेकगुणवैराग्या पुनः कष्टतरतपश्चरणायात्रैवागताहं महाभागस्यैव तुल्याकृतिं ब्राह्मणयुवानमपश्यम् । स तु मामुपसृत्य प्रत्यभिजानन्निव सुचिरमालोक्याब्रवीत् । 'वरतनु ! कोऽयं विसदृशानुष्ठाने तव प्रयत्नः । यदियं मालतीमालेव कण्ठग्रहणैकयोग्या तनुरनुचितेनामुना तपश्चरणक्लेशेन म्लानिमुपनीयते । दृश्यते हि लोके वयस्सदृशमाचरणं सर्वस्य जनस्य' इति । अहं तु तं वदन्तमपि न किञ्चिदपृष्ट्वैवान्यतो गत्वा तरलिकामाहूयाब्रवम् । तरलिके ! योऽयं युवा कोऽपि ब्राह्मणाकृतिः, अस्यावलोकयतो वदतश्चान्य एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्यतामयं यथा पुनरत्र नागच्छति । अथ निवारितोऽप्यागमिष्यति तदावश्यमेवास्याभद्रकं भविष्यतीति । स तु निवार्यमाणोऽपि नात्याक्षीदेवानुबन्धनम् । अथातीतेषु केषुचिद्दिवसेष्वेकदा गाढायां यामिन्यां स मामुपसृत्याब्रवीत् । 'चन्द्रमुखि हन्तुमुद्यतो मामयं कुसुमसायकः । तच्छरणमागतोऽस्मि रक्ष मा'मिति । तदाकर्ण्याहमाह पाप ! कथमनिरूप्यैव सत्समयं शुक इव प्रलपसि । कथमेवं गदतो मामुत्तमाङ्गे तव न पतितं वज्रम् । इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखी भूत्वा कृताञ्जलिः पुनरवदम् । भगवन् लोकपाल, यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाऽप्यपरः पुमान् न चिन्तितः तदायमलीककामी मदीरितायामेव जातौ पतत्विति । स च मे वचसोऽस्यानन्तरमेव छिन्नमू-

लस्तरुरिव क्षितावपतत् । उत्क्रान्तजीवितेऽस्मिन् कृताक्रन्दात्तत्परिजनात् अमुं महाभागस्यैव मित्रमहमधिगतवती" । इति बाष्पं विससर्ज । तदाकर्ण्य चन्द्रापीडस्य स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत् । परिजनाश्च निश्चेष्टमवनीतले पतितं तमालोक्य करुणमचुक्रुशुः ।

अत्रान्तरे पत्रलेखानिवेदितचन्द्रापीडगमना कादम्बरी महाश्वेतादर्शनं व्याजीकृत्य मदलेखया सह तत्रैवाजगाम । दृष्ट्वा च तं तथाविधं सा किमिदमिति प्रमूढचेतना मुक्ताक्रन्दा धरातले निपपात । अथ चिराल्लब्धसंज्ञा कादम्बरी महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा एवमवादीत् । प्रियसखि! तवास्ति काचन प्रत्याशा, मम पुनर्हताशायास्सापि नास्ति । तदिममात्मानं देवस्य कण्ठलग्ना विभावसौ निर्वापयामि । आमन्त्रये प्रियसखीम् पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । इत्यभिधाय चन्द्रापीडचरणौ कराभ्यामुत्क्षिप्याङ्केन धृतवती । अथ तत्करस्पर्शेनोच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहात् झटित्यव्यक्तरूपं किमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरुज्जगाम । अनन्तरं च विहायस्यशरीरिणी वागश्रूयत । वत्से महाश्वेते! पुनरपि त्वं मयैव समाश्वासयितव्या वर्तसे । तत्ते पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसाप्यायमानं अविनाशि भूयस्त्वत्समागमाय तिष्ठत्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं चन्द्रापीडशरीरमत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमाशापक्षयादास्ताम् । यत्नतः परिपालनीयमासमागमप्राप्तेरिति । तच्छ्रुत्वा विस्मयाक्षिप्तहृदयः सर्व एव परिजनः गगनतलनिवेशितनिर्निमेषलोचनः लिखित इवातिष्ठत् । पत्रलेखा तु दारुणं तद्दुःखमसहमाना भूताविष्टेव सरभसमुत्थाय परिवर्धकहस्तादिन्द्रायुधमाच्छिद्य तेनैव महात्मानमच्छोदसरस्यक्षिपत् ।

क्रमशः ।

स्थावरतत्वदर्शनम् ॥

यज्ञशर्मा— सखे! सम्यगवबोधितोऽस्मि मूलानामावश्यकताम् । अद्यैवाहं 'छिन्नमूल इव द्रुमः' इति महाकविभणितावुपमाचातुरीमनुपश्यामि ॥

चन्द्रपालः— आम, सत्यमाह भवान । विदितलोकयाथातथ्यानाम, अनुभूतकाव्यालङ्कृतिचमत्काराणां सहृदयानामेव साहितीरसास्वादनैपुणी समुल्लसति । अनवरतमतिगहने शास्त्रदुर्गे संचरतामविदितलोकतत्वानां पुनः शास्त्रमल्लानां भीतिवैषाऽतिदवीयसी नात्मानमपि दर्शयति । उक्तं चाभियुक्तैः— 'संचर साहिति वत्से! श्रवसोरुपकण्ठमेव रसिकानाम् । नो चेदानखचूडं तार्किकभल्लूकमल्लदष्टा स्याः ॥' इति ॥

यज्ञशर्मा— वयस्य! भवता सह संलापेन ममापि सरसालापता भविष्यतीति मन्ये । पश्य वृक्षजीवितभूतस्य मूलस्य स्वरूपम विज्ञायैव स्वार्थैकपरेऽस्मिन लोके—

> 'कश्चिन्नवं पल्लवमाददाति
> कश्चिन प्रसूनानि फलानि कश्चिन ।
> परं करालेऽस्य निदाघकाले
> मूले न दाता सलिलस्य कश्चिन ॥

चन्द्रपालः— वयस्य, सर्वे स्वार्थपरा लोका नोपकारं स्मरन्ति हि । तथाचात्र समुद्रस्य वचनम्—

'पीयूषेण सुराः, श्रिया मुररिपुः, मर्यादया मेदिनी,
शक्रः कल्परुहा, शशाङ्ककलया शर्वोपि सन्तोषितः।
मैनाकादिनगा निजोदरपुटे यत्नेन संरक्षिताः
मच्छोषीकरणे घटोद्भवमुनिः केनापि नो वारितः ॥'

यज्ञशर्मा— यदीश्वरो वृक्षाणां मूलानि नाकल्पयिष्यत् तदा सर्वेऽपि वृक्षा मनुजानामादराभावेन विलयमुपागमिष्यन ॥ सखे ! किंचिदिवावधेहि, पूर्वं न्युप्तमपि बीजमङ्कुरोत्पत्त्यनन्तरं न दृश्यते । 'तस्य कीदृशी गतिरासीत् ?' इति परमस्ति मे विचिकित्सा ॥

चन्द्रपालः— सखे ! अङ्कुरोत्पत्त्यनन्तरं बीजं भूमावेव विशीर्णस्वरूपमदर्शनमुपयाति ॥

यज्ञशर्मा— न सम्यगवगच्छामि सूक्ष्मतत्त्वम् । बीजादुत्पन्नः अङ्कुरः स्वोत्पत्तिनिदानं स्वयमेव नाशयतीति नैष सर्वथा साधुसेवितः पन्थाः । उपजीव्याविरोधेन हि कार्याणां सामञ्जस्यमभ्युपगच्छन्ति लोकतन्त्रनिष्णाताः ॥

चन्द्रपालः— मित्र ! समयाचाररक्षार्थमेषा सामयिकी नीतिरुपकल्पिता तान्त्रिकैः । अपि च कोऽयमुपजीव्यविरोधो नाम ? कीदृशं चान्याय्यत्वं तत्रोपलभ्यते ? अपि भवतः कर्णमूलमुपागतो वृश्चिकीगर्भन्यायः अश्वतरीगर्भन्यायश्च । वृश्चिकाः स्वमातुरुदरं प्रभिद्य किल बहिरागच्छन्ति ॥

यज्ञशर्मा— सखे ! सम्यगभिज्ञोऽसि लोकतन्त्रव्यवहाराणाम् । भवतु, अन्यदपि पृच्छामि । वृक्षेषु प्रधानमेकं मूलम्, उपमू-

स्थानि च बहूनि सन्ति । किमत्र प्रधानमूलमुपमूलानि च समकालमेवोत्पद्यन्ते ? ॥

चन्द्रपालः— सखे ! नाम्नैव निश्चयोऽयमर्थः । प्रधानमूलमेव प्रथममुत्पद्यमानं क्रमशः स्थेमानमुपगतं च उपमूलानि जनयतीति मूलानामुत्पत्तिक्रमः ॥

यज्ञशर्मा— मूलान्युपमूलानि च आम्रपनसादिषु महत्सु शाखिष्वेव दृश्यन्ते । शालीदूर्वादिषु सस्येषु तु न प्रधानमूलमुपलभ्यते । अपि तु उपमूलान्येव बहूनि बहुधा दृश्यन्ते ? ।

चन्द्रपालः— आम, सत्यमुक्तं त्वया । सस्यादिषु प्रधानमूलं क्रमशो निधनमुपयाति । उपमूलैरेवैतानि पोष्यन्ते । महाशाखिनां विषये तु प्रधानमूलैरुपमूलैश्च संभूयैवोपकारः क्रियते ॥

यज्ञशर्मा— युज्यते । सखे ! अरण्येषु कन्दफलाशनाः महर्षयः तीव्रं तपश्चेरुरिति बहुश इतिहासपुराणादिषु श्रूयते । क एष कन्दो नाम ? । व्याख्यातारश्च कन्दमूलयोर्भेदं नावबोधयन्ति । पुन्नागादीनां मूलानि कथं भक्ष्याणि भवेयुः ? ॥

चन्द्रपालः— भक्ष्याण्यभक्ष्याणीति च मूलानि द्वेधा वर्तन्ते । तयोर्भक्ष्यस्य मूलस्य 'कन्द' इति व्यवहारः । अत्र भोजनेष्वस्माभिरपि प्रायेणानुदिवसमुपयुज्यमानं मूलकं नाम कन्दो निदर्शनं भवति ॥

यज्ञसर्मा— सखे ! किमिति ? मूलकमिति वा ? (विमृश्य) आः, ज्ञातं ज्ञातम् । तथा च भक्ष्याभक्ष्यनियमे सुमन्तुः—

'कूश्माण्डं बृहतीं चैव तरुणीं मूलकं तथा । श्रीफलं च

कलिङ्गं च धात्रीं प्रतिपदादिषु । शिरः कपालमान्त्रं च नख-
चर्मतिलानि च । अम्लमामलकं चैव अष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥'
इति । अत्र मूलकमित्युपात्तम् ॥

चन्द्रपालः— कूश्माण्डादीन् प्रतिपदादिषु, शिरःकपालादीनष्टम्या-
दिषु च वर्जयेत् इति पूर्वोदितस्मृतिवाक्येन प्रतिषिद्धादन्येषु
कालेषु मूलकादीनां भक्षणे न दोष इति गम्यते । अभिजन-
वन्तश्च सर्वथा ब्राह्मणस्याभोज्यानेतान् मन्यन्ते । तत् कुत
एतत् संघटताम्? ॥

यज्ञशर्मा— (विहस्य) आः, एवमेव पाश्चात्यपण्डितानां युक्ति-
चातुरी बहुत्र प्रभवन्त्यपि क्वचित् क्वचित् प्रमाद्यति । तत्रेद-
मेकं निदर्शनं मन्ये ॥

चन्द्रपालः— अहमपि तेषां प्रमादमङ्गीकरोमि । न हि सर्वः
सर्वत्र न प्रमाद्यतीति । ब्रूहि, कथमत्र समाधीयते शास्त्रज्ञैः? ॥

यज्ञशर्मा— शृणु, सखे! सर्वथा निषिद्धानामपि मूलकादी-
नामत्र पुनर्विशिष्य निषेधः एतासु तिथिषु भक्षणे दोषाधि-
क्यप्रदर्शनार्थः । यथा, 'आहिताग्निर्नानृतं वदेत्' इति निषे-
धवाक्येन आहिताग्नेरनृतवादो निषिध्यते । नह्येतावता अना-
हिताग्नेरनृतवाद अङ्गीकृतः । परं तु अनृतवादे अनाहिताग्ने-
र्यावान् दोषः तदपेक्षया आहिताग्नेरधिको दोषः इति ॥

चन्द्रपालः— वयस्य! दुरवगाहः शास्त्रार्थविचारः ॥

यज्ञशर्मा— सखे! कन्दानधिकृत्य बहवो विषयाः प्रष्टव्या वर्त-
न्ते । तत् किमेतेनाभक्ष्यकन्दनामोत्कीर्तनेन? मनसा वा पुनः

पुनः स्मरणेन ? । निन्दितनामोत्कीर्तने स्मरणे वा पुरुषस्य पातकमभिलषन्ति स्मर्तारः । तत् भक्ष्येषु कंचन कन्दमुदाहर ॥

चन्द्रपालः— अरे महावैदिकोऽसि । किमग्निरित्युक्ते जिह्वा दह्यते ? । अथवा 'मान्यास्ते न विचारणीयवचनाः' (इत्यर्धोक्ते विरम्य) सखे ! अपि जानासि वल्लीकन्दम् ? यो हि अत्यन्तं स्वादू रसनायाः ॥

यज्ञशर्मा— आम्, स्मर्यते, बहुशो दृष्टचरः एवायं कन्दः ॥

चन्द्रपालः— अनेन कन्देन सनाथा वल्ली युष्मद्गृहोपकण्ठकेदारेषु रोपिता दृश्यते ॥

यज्ञशर्मा— अनुदिवसमुपभुज्यते मयाऽयं कन्दः ॥

चन्द्रपालः— सखे ! तर्हि भक्ष्येष्वेकतम एवाऽयं कन्द इत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः ॥

यज्ञशर्मा— वयस्य ! आम्रादीनां महतां शाखिनामपि मूलमेतावत्परिमाणं न भवति । अस्या लतायास्तु पत्राणि द्वित्राण्येव सन्ति । मूलंतु महत् भवति । किमत्र निदानम् ? ॥

चन्द्रपालः— मित्र ! वृक्षाणामाहारसंपादनशक्तिः प्रकाण्डशाखादिष्वेव निहिता । अतस्ते परिमाणेन महान्त उपलभ्यन्ते । मूलं तु तेषां केवलं जलानयनार्थमापादितम् । अल्पतरप्रकाण्डाया लतायास्तु आहारसंपादनशक्तिः मूलेष्वेव निहिता । लतासंवर्धने यावत् द्रव्यमपेक्षितं ततोऽप्यधिकतया मूलान्येतानि संचिन्वन्ति । अत एव कन्दस्य कश्चन अंशः भक्षणायास्माभिरुपयुज्यमानोऽपि लताया हानिं न जनयति । अनेनैव कारणेन एते कन्दाः महत्तरा वर्तन्ते ॥   (क्रमशः ।)

उपदेशसूक्तिमाला ॥

अनारम्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥

प्रयासेन साध्यं किंचित्कर्म प्रारब्धुमिच्छन् मेधावी पुरुषः प्रथमं स्वस्य तन्निर्वर्तने शक्तिं पर्यालोचयति । तथा पर्यालोचने क्रियमाणे यत्र कर्मणि स्वस्य शक्तिमसदृशीं वीक्षेत, संशयो वा यत्र जायेत, तत्कर्म मेधावी न प्रारभेत । अथ यदि पुनः प्रयाससाध्यं कर्मारभेत तच्च न जह्यात्याफलदर्शनात् ॥ २७ ॥

उदरस्य,

द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्भागमेकं जलेन च ।
वायोः संचरणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत् ॥

आकण्ठमुदरस्य विवरमन्नेन यदि पूर्येत, तदा प्रथममुच्छ्वासनिश्वासौ प्रतिरुद्धगती भवेताम् । ततः पुरुषस्य कायिके वाचिके मानसिके च व्यापारे अप्रमत्तता हीयेत । अथ च प्रतिहतेन प्राणवायोः संचारेण जाठरोऽग्निः भुक्तमन्नं सम्यक् पक्तुम्, अन्नस्य भागानुत्तमाधमान् विवेक्तुं च न समर्थो भवति । तेन च पुरुषस्य रोगबीजमुक्तं संपद्यते । अतो मितं भुञ्जीत ॥ २८ ॥

अस्माभिरद्यमानानि द्रव्याणि द्विविधानि. कठिनानि द्रवद्रव्याणि च । द्रवद्रव्याणि पुनः जलमयानि, घृततैलादीनि च ।

सर्वेषामेतेषां त्रयोऽशा भवन्ति — स्थविष्ठा, मध्यमा, अणिष्ठाश्चेति । एतांश्च भागान् जाठरोऽग्निः समानेन वायुना प्रेरितः सन् कुक्षिगतान्नस्य पचनकाले विभजति पृथक् पृथक् । तेषु स्थूलतमान् भागान् मलमूत्रादिना परिणतान् अपानो वायुः शरीरात् बहिर्निरस्यति । मध्यमान् भागान् मांसशोणितादिना परिणतान् व्यानो वायुर्हृदयदेशं प्रापय्य शरीरस्य सर्वाङ्गेषु नाड्यादिषु नयति । अणुतमाः तृतीया भागा मनसः प्राणस्य वागिन्द्रियस्य च उपचयकराः संपद्यन्ते । अत्र घृततैलादीनि तेजोमयानि । 'अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्' । हे सोम्य ! सोमवत् प्रियदर्शनेति श्वेतकेतुरत्र पित्रा संबोध्यते । सात्त्विकस्यान्नस्य भोजने मनसः सत्वगुणशुद्धिर्भवेत् । सत्वशुद्ध्या च ज्ञानस्य विकासः पुरुषस्य भवेत् । अतः रजसस्तमसश्च वा उद्रेककरमन्नं सर्वथा परित्याज्यं ज्ञानविकासमिच्छुभिः ॥ २९ ॥

शरीरस्यान्तः पञ्च प्राणाः सन्ति । 'प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः' ॥ हृदयदेशे प्राणस्तिष्ठन् उच्छ्वासनिश्वासयोर्हेतुर्भवति । अपानो वायुः गुदद्वारेण शरीरान्तर्जायमानं मलं मूत्रं च बहिरतिसृजति । समानो वायुः नाभिप्रदेशे स्थित्वा जाठरमग्निं भुक्तस्यान्नस्य पचने प्रेरयति । व्यानस्तु अन्नरसान् मांसशोणितादीन् नाड्यादिषु नयति ॥ ३० ॥

लोके पञ्च भूतानि विद्यन्ते 'भूमिरापोऽनलः खं वायुः' इति ।

(१) यत्र सुरभिमसुरभिं वा गन्धमुपलभामहे सा पृथिवी । क्वचित् पाषाणादौ झटिति गन्धं न जिघ्रामः, परीक्षायां

तु गन्धस्तत्राप्युद्भवति । यतः पाषाणस्य चूर्णने सति गन्धः स्पष्टमुपघ्रायते । अतो निश्चिनुमः अचूर्णितेऽपि पाषाणे गन्धो मग्नो वर्तत एवेति । पुष्परसादौ गृह्यमाणो गन्धः तत्र गन्धवतां पुष्परजसां सन्निधानेन रसादिजलस्थ इव प्रतिभाति । यथा जपाकुसुमस्य सन्निधानेन श्वेतवर्णं स्फटिकं रक्तवर्णमिव दृश्यते, तद्वत् ॥

(२) शीतस्पर्शवत्य आपः, एतेन ह्यसाधारणेन शीतस्पर्शेन आपः इतरेभ्यो भूतेभ्यः पृथक् क्रियन्ते । षट्सु रसेषु मधुर एव रसः शुद्धे जले वर्तते । पार्थिवस्यांशैः मिश्रिते तु जले कटुकषायतिक्तादीन् रसयामः । पार्थिवांशानां पृथक् करणे तु ते रसास्तत्र नोपलभ्यन्ते ॥

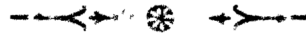
(३) प्रकाशात्मा उष्णस्वभाव अनलः, तस्मिन् जलांशैः पृथिव्यंशैर्वा सन्निहितैः प्रकाशस्तिरोहितो भवति । यथा तप्ते जले स्पर्शेनोपलभ्यमानमपि तेजः प्रकाशं न दर्शयति ॥

(४) वायौ संचरति सति स्पर्शमात्रमनुभवामः । स च स्पर्शः न शीतः नाप्युष्णः । परं तु उभयविलक्षणः । यद्यपि गन्धवतो द्रव्यस्य सन्निधौ वायौ गन्धमनुभवामः, अथापि स गन्धः न वायोः । परं तु वायुना हृतेषु पुष्परजःसु स गन्धो वर्तते । न तु वायावेव । दूरतो गमने तदनुपलम्भात् । रूपं च वायोर्नास्ति । अतः रूपरहितः अनुष्णाशीतस्वभावो वायुः ॥

(क्रमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.] सौम्यवर्ष माघमासः । [संचि. ११.

सुभाषितानि ।

लक्ष्मीसंपर्कजातोऽयं दोषः पद्मस्य निश्चितम् ।
यदेष गुणसंदोहधाम्नि चन्द्रे पराङ्मुखः ॥ १ ॥

कलानिधिरयं रवेः समुपलभ्य रूपं स्वयं
दिनान्तसमयेऽस्पृशत्सपदि पद्मिनीं रागवान् ।
भवान्यकरसंगमान्मुकुलितेति पूर्वाकृतिं
समीक्ष्य जहसुः प्रिया ध्रुवमभूदतः पाण्डरः ॥ २ ॥

नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गा-
दधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा ।
अयमपरदिशोऽङ्के मुञ्चति स्रस्तहस्तः
शिशयिषुरिव पाण्डुम्लानमात्मानमिन्दुः ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

मेघसंदेशविमर्शः ॥

द्वितीय आश्वासः ।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
संगीताय प्रहतमुरवाः स्निग्धपर्जन्यघोषम् ॥
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ १ ॥

एवं मानसं सरोवरमवगाह्य चैत्ररथमुपवनं यथाकाममुपभुज्य अलकां प्रविष्टस्य रसिकजनमौलेर्भवतः प्रथममेव लोचनपथमुपयाताः अभ्रंलिहाग्राः प्रासादाः, सरसविलासपेशलाभिर्वनिताभिः, कमनीयविविधवर्णसंक्रान्तिदर्शनीयैः चित्रैः, हृदयावर्जकैः मधुरमधुरैः संगीतनादैः, प्रभातरलाभिः स्निग्धेन्द्रनीलमरकतादिमणिमयभूमिभिः सर्वथा भवन्तमेवानुकुर्वन्तः, 'नगर्यामस्यामचेतनानामपि रासिक्यमीदृशं चेत् किमिव हि भवेत् नितान्तधन्यानामधिगतकलाकलापानां नगरमिदमधिवसतां यक्षमिथुनानाम्' इति कौतूहलमसंशयं जनयेयुः प्रेक्षकाणां मनसि, इति द्योतयन्, 'सखे जलद! भोगभूमावस्यां प्रियाविधुराणामवकाशो न दीयेत, अतस्त्वया सह विद्युतैव प्रवेष्टव्यम्' इत्यादावेव निपुणमुपदिशति यक्षः ॥

अत्र यथैव जलदोदरसंधिलीनया सौदामिन्या समुपेतः पर्जन्यः दर्शनीयतरः भवति, तथैव रसिकजनरसायनमिदं काव्यम्

अन्यादृशीं सुषमामापादयनोत्तरमेघेन रमवत्तरमाभातीति ध्वनयन् , 'विद्युद्भ्रान्तम्' इत्यारभ्य श्रोत्रपेयमिमं भागं 'मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः' इत्येवमाययन् उपक्रमोपसंहारवैखरी-मन्यादृशीमाविष्करोति महाकविरिति मन्यामहे ॥

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ॥
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन् पद्ये प्रथमं निर्दिष्टानां ललितवनितानां सौभाग्या-तिशयमिह संकल्पस्य विषयीकुर्वन् नायकः 'भो! किमर्थमेवं सह विद्युतैव प्रवेष्टव्येयमलकेति निर्बन्धः क्रियते? न मे किंचिदिह तथा प्रविष्टस्य प्रयोजनमस्ति; अपि चेयं सौदामनी नितान्तचञ्चला मदीयामभ्यर्थनामप्यवधीर्य 'नाहमनुगच्छेयं त्वामन्यार्थे यतमानम्' इति कुत्रचिल्लीना भवेत्' इति मेघस्य विचिकित्सा स्यादिति स्वयमे-वोत्प्रेक्ष्य, कुसुमसधर्माण इमा योषितः नानाविधैः प्रसूनैरात्मानं मण्डयन्त्यो भवन्तमादरातिशयेनोपतिष्ठेरन्; तदानीं ता यथोचितं संभावयितुं नास्ति चेत्रिकटे त्वदीया सहधर्मिणी तर्हि त्वामरसिक इति मन्येरन्निमाः यक्षललनाः' इति सूचयन् ललितललितानां लावण्येनातिशयिततटिल्लतानामेतासां भवति बहुमानं दृष्ट्वा स्वयमेव लज्जिता शिक्षिता च समीचीनां सरणिं नियतमात्मनश्चञ्चलां प्रकृतिं परित्यजेत् विद्युदपि' इति द्योतयन्, अनुत्तमसौकुमार्यवतीः ताः समवलोक्य 'यक्षेण मे महदुपकृतमित्यपि संभावना भवेत्तव मन-सि' इति च ध्वनयन् सहृदयान् रसयति ॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमखचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ३ ॥

उत्तमस्त्रीणां प्रस्तावेन तासां सह प्रियतमैः प्रासादेषु भोगानुसेवनप्रकारादिकमनुस्मारितो यक्षः 'हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिषु' इत्युज्जयिनीनिरूपणावसरे स्वोक्तस्याशयमिह सम्यग्विवृण्वन्, मणिमयभुवां प्रासादानां संनिवेशरामणीयकोपन्यासमुखेन यक्षमिथुनानाम् उद्दामान्युन्मादकारीणि च यौवनानि प्रथयन्, संनिवेशरामणीयकेनाङ्कुरितां, मेघस्य स्निग्धगम्भीरघोषश्रवणेन पल्लविताम्, अन्यादृशसुरभिपरिमलस्य मधोः सेवनेन विजृम्भितां भोगतृष्णामनुवर्णयन्, 'विविक्तविस्रम्भरसो हि कामः' इति सूक्तेरर्थमनुसंधापयति ॥

अत्रेदमवधेयम्— महाकविरसौ पूर्वमेघे, प्रथमं 'कान्ताविरहगुरुणा' इत्युपक्षिप्य उत्तरमेघं च 'विद्युत्वन्तम्' इत्यारभते । ततः 'अबलाविप्रयुक्तः स कामी' इति निर्दिश्य इह द्वितीये पद्ये प्रकृष्टसौकुमार्यवतीरबलाः वर्णयति । अनन्तरम् 'अन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ' इति प्रस्तुत्य अत्र तृतीये अन्तर्बाष्पस्यास्य ध्यानविषयीभूतमन्येषां यक्षाणाम् उत्तमस्त्रीसहायानां भोगानुसेवनप्रकारं निर्दिशन् 'मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः' इत्यादिना प्रोक्तमाशयमिह 'आसेवन्ते मधु रतिफलम्' इत्यादिना विशदयतीति मन्यामहे ॥

नीवीबन्धोच्छ्वसनशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।

अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपा-
न्ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ४ ॥

'प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी.' इति पूर्वोक्त-माशयमनुसंधाय. बिम्बाधराणां मानिनीनामात्मनः सखीनां यक्षवनि-तानां प्रियतमैः सह भोगसाम्राज्यलक्ष्मीमनुक्षणमनुभूयमानामनुचिन्त्या-नुचिन्त्य नितरां दूयमानमानसाया वल्लभविरहेण ताम्यन्त्याः प्रेय-स्या एकोच्छ्वासावशेषितं जीवितं यक्षेणोत्प्रेक्षितमिह निपुणमुद्गृणाति महाकविः ॥

पद्यस्यास्य व्याख्यानावसरे निरुपमस्यात्मनो रसिकत्वमाविष्क-रोति विद्युल्लता ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ५ ॥

महाकविः पूर्वमेघे 'धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः' इत्यादिनानुवर्णितं मेघस्य स्वरूपमिहानुसंदधानः. 'नेत्रा नीता. धूमोद्गारानुकृतिनिपुणास्त्वादृशा' इति निर्दिशन्. मेघसदृशा गम्भी-रप्रकृतयः केचन सज्जना अपि दुर्मेधोभिराविष्टाः प्रेरिताश्चावशम-पथे प्रवर्तमानाः आलेख्यभित्तिगतानां महापुरुषाणां सावित्रीप्रभृ-तीनां रमणीमणीनां च प्रतिकृतिदर्शनेन स्वकीयां प्रकृतिमनुस्मारिता शङ्कास्पृष्टाः स्वेदजलक्लिन्नगात्रयष्टयः जर्जरा बहिर्निष्पतन्तीति बोध-यन् 'रजोनिमीलिताः श्रुतवन्तः कदाचिदपथे पदमर्पयन्तोऽपि पा-

येणात्मनः स्खालित्यमनुपदमेवावगच्छन्तः स्वीयां प्रकृतिं प्रपद्यन्ते इत्यादि बहूपदिशति लोकस्य ॥

अत्र च गूढपुरुषैः रहस्यभूमिं प्रापितानां क्षुद्रमार्गैर्निष्क्रामतां जाराणामितिवृत्तमिहोत्पश्यन्ती संजीविनी अत्युदारचरिताय महावंशोत्पन्नाय बलाहकाय द्रुह्यतीति किंचिदिव विमनीभवामः ॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गितानामङ्गग्लानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ६ ॥

'दूरबन्धुर्गतोऽहम्' इति यक्षोक्तिमनुस्मारयन् अन्योन्याश्लेषसुखितानां यक्षमिथुनानां रमणीयां स्थितिमिह नायकमुखेन वर्णयन् महाकविः, 'न केवलमहिंसा परमो धर्मः ; परं तु अन्येषां सुखानुभवस्य न कदाप्युपरोधः साक्षात् परम्परया वा करणीयो विवेकिभिर्धर्मसूक्ष्मतां जानद्भिः विलासिजनैः' इत्युपदिशति ॥

नगर्यामस्यां कामिनीभिः सकृदेव प्रियतमाः व्रियन्ते । 'प्रियतम एव हि वरणीयो भवति' । तेषां च मिथुनानां प्रतिक्षणमेधमानानुरागकल्लोलितान्तरङ्गाणाम् अन्योन्यविलासविभ्रमानुभवेषु न कदाप्यलंबुद्धिरुपजायते । अपरैः विलासिजनैः धूर्ताविष्टैर्गूढमुपरुद्धा अपि इमा मानिन्यः न कदाप्यपथे मतिं प्रवर्तयन्ति । हठाभिसरणप्रवृत्तानामपि प्रयत्नः तासु निरर्थकः परिभवफलः केवलं संरोध एव पर्यवस्यति' इत्यहो! दांपत्यमन्यादृशममरमिथुनानामिमां पुरीमधिवसताम् ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं
प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ६ ॥

पूर्वम् 'धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य' इत्युक्तं यक्षवचनमनुस्मारयन्निह महाकविः, 'अविज्ञातसौकुमार्यवृत्तान्त अगणितापरोपतापः रसिकजनशत्रुः किलासौ धनपतिः, तस्य सखाऽयं पशुपतिर्विषमलोचनः स्मरहरः; द्वयोरपि सांनिध्येन भीतभीत कुसुमेषुः क्वचिद्रादिमं प्रदेशमुपतिष्ठति; अथापि अनुत्तमलावण्यवतीनाममरवनितानां विभ्रमविलासादिभिः स्पृहणीयावासमिदं नगरं विरागिणामपि रागमुपजनयतीत्यत्र मनोभवविरोधिनं वशिनामुत्तमं संयमीन्द्रं शूलिनमपि विलासविभ्रमैराावर्जितवती सा गिरिनन्दिनी देवी भवान्येव दृष्टान्तायते' इति ध्वनयन्, 'तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् । जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥' इत्यन्यत्र श्रूयमाणामात्मनः सूक्तिं स्मरणपथमारोपयन् सहृदयान् रसयति ॥

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
यस्योद्याने कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ ८ ॥

पूर्वम् 'त्वामारूढं पवनपदवीम्' इत्यादिना गगनाङ्गणमारोपितं पर्जन्यमिहादावात्मनो गृहोपकण्ठोद्यानाङ्गणे सरसमवतारयन्,

'त्वदमरधनुश्चारुणा' इत्यनेन मेघस्य मनसि महान्तं कौतुकमुपजनयन् यक्षः, संनद्धेऽपि मेघे विरहविधुरां पराधीनवृत्तिना आत्मनोपेक्षितां प्रेयसीमनुशोचन्, 'समयेऽस्मिन् मानिनीनाम् मरणमेव जीवितं, जीवितं पुनर्मरणम्' अथापि आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नै: सुतनिर्विशेषं संवर्धितस्य स्नेहसर्वस्वभूतस्य बालमन्दारवृक्षस्य कृते कृच्छ्रात् प्राणधारणं कुर्यादियम्; इति निश्चिन्वन्, तमेव बालमन्दारम् अभिज्ञानत्वेन कण्ठतो निर्दिशन्, अस्मिन्नेव शैले 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन । यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥' इत्यन्यत्र महाकविना उपवर्णितं देवदारुं स्मारयति ॥

पद्यमिदमनुध्यायतामस्माकं पुण्डरीकविनाशश्रवणानुक्षणमेवोन्मुक्तजीवितं प्रेयांसं चन्द्रापीडमनुसर्तुमुद्यतायाः 'पुत्रकस्य मे भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया मच्चिन्तयैव माधवीलतया सह उद्वाहमङ्गलं स्वयमेव निर्वर्तनीयम्; मच्चरणतललालितस्याशोकविटपस्य कर्णपूरार्थमपि न पल्लवः खण्डनीयः; मत्संवर्धितायाः मालत्याः कुसुमानि देवतार्चनायैवोच्चेयानि ; मया स्वयं रोपिताश्चूतवृक्षाः यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीयाः' इति मदलेखामभिदधानायाः कादम्बर्या भाषितं हृदयगह्वरमापूरयति ॥

(क्रमशः)

चन्द्रापीडचरितम् ।

अथ तयोः निमज्जनसमयानन्तरमेव तस्मात् सरःसलिलादुद्दिग्नाकृतिः तापसकुमारः सहसैवोदतिष्ठत् । उत्थाय च दूरत एव विलोकयन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य समीपे 'गन्धर्वराजपुत्रि ! जन्मान्तरागतोऽपि प्रत्यभिज्ञायतेऽयं जनो न वा' इति । सा चैवं पृष्टा शोकानन्दमध्यवर्तिनी ससंभ्रममुत्थाय कृतपादवन्दना प्रत्यवादीत् । 'भगवन् कपिञ्जल ! नाहमेवंविधा अपुण्यवती, या भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि । कथय केनासौ देवो भवतः सखा समुत्क्षिप्य नीतः ? कथमेतावता कालेन वार्तापि न दत्ता ? कुतो वा त्वमेकाकी देवेन विना समायातः ?' इति । स तु प्रत्यवादीत् । 'गन्धर्वराजपुत्रि, श्रूयताम् । अहं हि कृतार्तप्रलापामपि त्वामेकाकिनीमुत्सृज्य तं पुरुषमनुबध्नन् जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिवचनमदत्त्वैवातिक्रम्य तारागणं चन्द्रलोकमगच्छत् । तत्र च महोदयाख्यायां सभायां इन्दुकान्तमये महति पर्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा मामवादीत् । कपिञ्जल जानीहि मां चन्द्रमसम् । अहं खल्वनेन ते प्रियवयस्येन निरपराधः संशप्तः । दुरात्मन् इन्दुहतक, यथाहं त्वया करैस्संताप्य प्राणैर्वियोजितः तथा त्वमप्यस्मिन् भारते वर्षे जन्मनि जन्मन्येवोत्पन्नानुरागः अलब्धसमागमसुखः तीव्रतरां हृदयवेदनां अनुभूय जीवितमुत्स्रक्ष्यसीति । अहमपि 'किमनेनागणितात्मदोषेण निरपराधस्संशप्तोऽस्मि' इति संजातरोषः 'त्वमपि मत्तुल्यसुखदुःख एव भविष्यसि' इति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम् । अथ विमृशन् वत्साया महाश्वेताया व्यतिकरमस्याधिगतवानस्मि । अनेन च स्वयंकृतादेव दोषात् मया सह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम् । अन्यथा जन्मनि जन्मनीत्येषा वीप्सैव न चरितार्था भवति । तावदस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति मयेदमु-

रिक्षिप्य समानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । अधुना त्वं गत्वैनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे निवेदयेः । महाप्रभावोऽसौ कदाचिदत्र प्रतिक्रियां कांचिदपि कुर्यात् इति । अहं तु विना वयस्येन शोकान्धः गीर्वाणवर्त्मनि प्रधावन् अतिक्रोधनं वैमानिकमेकमलङ्घयम् । स तु मां दहन्निव निरीक्ष्याब्रवीत् । यत् त्वयाहं तुरङ्गमेणेवोल्लङ्घितः तस्मात् तुरङ्गम एव भूत्वा मर्त्यलोकेऽवतरेति । अहं तु तं कृताञ्जलिरवदम् । भगवन् वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोल्लङ्घितः नावज्ञया । तत्प्रसीद । उपसंहर शापमिति । स तु मां पुनरवादीत् । यन्मयोक्तं तन्नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत्ते करोमि । कियन्तमपि कालं यस्यैव वाहनतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसीति । एवमुक्तस्तु तमहमवदम् । भगवन्, यद्येवं यथा मे तुरङ्गमत्वेऽपि चन्द्रमसा सह मर्त्यलोके अवतरिष्यता वयस्येन पुण्डरीकेण च महावियोगो भवेत् तथानुगृह्यताम् इति । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत् । उज्जयिन्यामपत्यहेतोस्तपस्यतः तारापीडस्य राज्ञः चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्येनापि ते तन्मन्त्रिण एव शुकनासस्य । त्वमपि तस्य राजपुत्रस्य वाहनतामुपयास्यसि इति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेव महोदधौ न्यपतम् । तस्माच्च तुरङ्गीभूयैवोदातिष्ठम् । अवाप्य च पारसीकाधिपतिं तेन च तारापीडस्योपायनीकृतः चन्द्रापीडस्य वाहनतामुपागच्छम् । योऽसौ चन्द्रापीडः स चन्द्रमसोऽवतारः योऽप्यसौ प्राक्तनानुरागसंस्कारात् अभिलषन्नजानत्या त्वया शापाग्निना निर्दग्धः सोऽपि मे वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः' इति ॥

तदाकर्ण्य महाश्वेता 'हा देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेऽप्यविस्मृ-

तमदनुरागं, लोकान्तरगतस्यापि तेऽहमेव राक्षसी विनाशायोपजाता' इत्युन्मुक्तार्तनादा [illegible] । कपिञ्जलस्तु तथा कृतप्रलापां तां प्रत्यवादीत् 'गन्धर्वराजपुत्रि, कस्तवात्र दोषः ? यथा च शापदोषात् भवत्योर्द्वयोरपि दुःखं तथा मया कथितमेव चन्द्रमसोऽपि भार्ता भवतीभ्यां श्रुतैव । तदुन्मुच्यतामयं शोकानुबन्धः । यद्वारब्धं तपस्तदेवानुबध्यताम्' इति । अथ कादम्बरी कपिञ्जलमवादीत् । 'भगवन्, पत्रलेखया त्वया चास्मिन् सरसि जलप्रवेशः कृतः । तत्किं तस्याः पत्रलेखायाः समवृत्तमिति' । स तु प्रत्यवादीत् 'राजपुत्रि, सलिलपातानन्तरं न किञ्चिदपि तद्वृत्तान्तो मया ज्ञातः । तदधुना क्व चन्द्रापीडस्य क्व वैशम्पायनस्य जन्म ? किं वास्याः पत्रलेखाया वृत्तम् ? इति सर्वस्यास्य वृत्तान्तस्यावगमनाय भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलं गमिष्यामि' इत्यभिदधान एव गगनमुदपतत् । अथ कादम्बरी तामसखेदार्हां चन्द्रापीडतनुं कस्मिंश्चित् शिलातले शनैः स्थापयित्वा स्नानशुचिर्भूत्वा देवतार्चनामपचितिं संपाद्य सकलेन परिजनेन सह निराहारा कालमक्षिपत् । अथ मदलेखा विदितवृत्तान्ताभ्यां पितृभ्याम् 'अवसितशापेन जामात्रा सहैव वत्सां द्रक्ष्यावः' इति सन्दिष्टा सा कादम्बरी निर्विकारवदनं चन्द्रापीडशरीरमेवाहर्निशमन्वपालयत् । अथ चन्द्रापीडश्चिरयतीत्युत्ताम्यन् देवस्तारापीडः तद्वार्तावबोधनाय वार्ताहरान् प्रेषयामास ॥

अथ प्रतिनिवृत्तेभ्यस्तेभ्यः सर्वमपि तं वृत्तान्तं यथावदश्रौषीत् । श्रुत्वा च विस्मयशोकाभ्यामाक्षिप्तहृदयं तं शुकनासः प्रोवाच । 'देव, विचित्रेऽस्मिन् संसारे किं किं न संभाव्यते । श्रूयन्ते च पुराणरामायणभारतादिष्वागमेषु बहुप्रकाराश्शापवार्ताः । तद्यथा — महेन्द्र-

पदवर्तिनो नहुषस्य राजर्षेरगस्त्यशापादजगरता । सौदासस्य च वसिष्ठसुतशापान्मानुषादत्वम् । असुरगुरुशापाच्च ययातेस्तारुण्य एव जरसा भङ्गः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चण्डालभावः इत्यादि । श्रूयते च स्वर्गनिवासी महाभिषो नाम राजा अस्मिन् लोके शन्तनुरुत्पन्नः । तत्पत्नीत्वमुपगतायां गङ्गायां शापदोषादष्टानामपि वसूनामुत्पत्तिः । तिष्ठतु तावदन्ये । अयमादिदेवो भगवानज एव जमदग्नेरात्मजतामुपगतः, पुनश्चतुर्धात्मानं विभज्य राजर्षेर्दशरथस्य, तथैव मथुरायां वसुदेवस्य । तन्मनुष्येषु देवानामुत्पत्तिर्नैवासंभाविनी । अपि च गर्भारम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशंश्चन्द्रमा एव दृष्टः, तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । तदस्मिन् वस्तुनि न मनागपि देवेन शोकः कार्यः । इत्युक्तवति शुकनासे विस्मयान्तरितशोकावेगस्तारापीडः सद्य एव गमनसंविधानमकारयत् । प्रस्थितश्च तद्विस्मयालोकनकुतूहलिन्या गृहवर्जमुज्जयिन्यानुगम्यमानः कतिपयैरेव दिवसैर्महाश्वेताश्रममाससाद । महाश्वेता तु तदागमनमाकर्ण्य सरभसं धावित्वा ह्रिया गुहान्तरमविशत् ॥

कादम्बरी तु कथंचिद्विधृतप्रज्ञा लज्जावनम्रमुखी यथाक्रमं गुरुवन्दनमकरोत् । तत्र चन्द्रापीडशरीरसंदर्शनक्षुभितहृदयेषु तेषु पौरेषु सर्वतः प्रवृत्तरोदनशब्दं तत्तपोवनं शोकाधिष्ठानसदनमिवाभवत् । नरपतिस्तु वन्यां वृत्तिमेवावलम्ब्य सपरिवारस्समं देव्या शुकनासेन च तत्रैव तपोवनैकदेशे मृत्युंजयध्यानपरः कालमयापयत् । इत्युक्त्वा स भगवान् जाबालिः 'अहो कथारसस्य चित्ताक्षेपसामर्थ्यम् । यत्कथयितुं प्रवृत्तोऽस्मि तत्पत्न्यस्यैवानिदूरमतिक्रान्तोऽस्मि । यः कामोपहतचेता स्वयंकृ-

तदेवाविनयात् दिव्यलोकतः परिभ्रश्य मर्त्यलोके वैशम्पायन-नामा शुकनासमूनुरभवत् स एवेष पुनर्महाश्वेताशापेन शुकजातौ पतित इत्युक्त्वा विरराम ॥

इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ सुप्तप्रबुद्धस्येव मे पूर्व-जन्मोपार्जिताः सर्वा विद्या जिह्वाग्रे अस्फुरन् । मनुजस्येव चेयं विस्पष्टा भारती समुत्पन्ना । मनुष्यशरीरारम्भे स एव चन्द्रापी-डस्योपरि स्नेहः स एव महाश्वेतायामनुरागः इति सर्वमपि ज-न्मान्तरीयं मद्धृदयमविशत् । भगवान् जाबालिस्तु दिक्षु विक्षि-पन् चक्षुः 'अहो प्रभातप्राया रजनी' इत्यभिदधान एव गोष्ठी भ-ङ्क्त्वोदतिष्ठत् । हारीतस्तु मां निजकरेणैवास्मत्पर्णशालां नीत्वा शनैः स्वशयनैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्य-यौ । कपिञ्जलस्तु मम पितुः श्वेतकेतोः पादमूलादागत्य स्वा-नागतेन हारीतेन प्रवेशितः निर्निमेषेण चक्षुषा मां निरीक्ष्य करद्वयेनोत्क्षिप्य वक्षसि निवेश्य भूयसा मन्युवेगेन चिरमरोदीत् । तथा रुदन्तं तु तं दृष्ट्वाहमवदम् । सखे कपिञ्जल, किं फलमनेन सकलक्लेशपरिभूते मयि दुरात्मनि स्नेहानुबन्धेन ? त्वं पुनर्बालोऽपि न स्पृष्ट एवामीभिस्संसारदोषैः । समुपविश्य तावत्कथय यथावृत्तं सर्वम् । अपि कुशलं तातस्य । स्मरति वा माम् । मद्वृत्तान्तमाकर्ण्य किमुक्तवान् ? कुपितो वा नवेति । सोऽब्रवीत् सखे, कुशलं तातस्य । अयं चास्म-द्वृत्तान्तः प्रथममेव तातेन दिव्येन चक्षुषा दृष्टः । ततस्तुरगभावाद्वि-मुक्तो गतोऽस्मि तस्य पादमूलम् । दूरत एव स्थित्वा विषण्णदीन-मानसं भयादनुपसर्पन्तं मामाहूयैवमाज्ञापितवान् । वत्स परित्यज्यतां स्वदोषशङ्का । बलवती हि भवितव्यता । शुकजातौ विदानीं मुहूर्तं पति-

तः । तद्गत्वापि तमद्य नैव वेत्सि। नाप्यसौ त्वां वेत्ति। मया तु वत्सस्यकृते समारब्धमायुष्करं कर्म । तदत्रैव कंचित्कालं स्थीयतामिति । ततस्तथेति तत्पादपरिचर्ययैव कंचनकालमनैषम् । अद्य प्रातरेव मामाहूयाज्ञापितवान्। वत्स कपिञ्जल महामुनेर्जाबालेराश्रमं सुहृत्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्योपजातम् । तद्गच्छ संप्रति तं द्रष्टुम् । मदीयया चाशिषानुगृह्य वक्तव्योऽसौ । वत्स, यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावत्त्वयास्मिन्नेव जाबालेराश्रमे स्थातव्यमिति । इत्युक्त्वा कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा 'सखे, प्रतिपालय निदेशं तातस्य अहं तु समारब्धकर्मणः तस्यैव प्रत्यनन्तरीभवामीत्यभिदधान एवान्तरिक्षमतिक्रम्यादर्शनमगात् ॥

अथ हारीतेन प्रतिदिनमाहारादिभिरुपचारैः संवर्धितोऽहं कतिपयैरेव दिवसैः संजातपक्षोऽभवम् । उत्पन्नोत्पतनसामर्थ्यश्च चेतस्यकरवम् । 'गमनक्षमस्तु संवृत्तोऽस्मि । तत्किमुत्पन्नज्ञानोऽपि दयितजनविरहेणात्मानं क्लेशयामि ? । भवतु तत्रैव गत्वा तिष्ठामि, यत्र महाश्वेता आस्ते' । इति निश्चित्यैकदा प्रातर्विहारनिर्गत एव उत्तरां ककुभं गृहीत्वावहम् । अपरिचितगमनतया स्तोकमेव गत्वा शिथिलितपक्षतिः कस्यचित्तरोरग्रमवालम्बिषि । तत्रैव किञ्चिद्विश्रम्य पश्चाद्यास्यामीति तस्यैव तरोर्मूलभागमेवावतीर्य अध्वश्रमसुलभां निद्रामगच्छम । चिरादिव प्रबुद्धस्तन्तुपाशैर्बद्धमात्मानमलक्षयम् । अग्रतश्च क्रूराकृतिं पुरुषमेकमालोक्य तमपृच्छम् । भद्र, कस्त्वम् ? । किमर्थं वाहं बद्धोऽस्मीति । स तु मामुक्तवान् । महात्मन्, अहं खलु जात्या चण्डालः । मम खलु स्वामी पक्कणाधिपतिरितो नातिदूरे कृतावस्थानः । तस्य चैका दुहिता प्रथमे वयसि वर्तते ।

तस्यास्त्वं केनापि दुरात्मना कथितः, यथा जाबालेराश्रमे महाश्चर्य-कारी शुकस्तिष्ठतीति । तच्छ्रुत्वा बहवो मादृशास्त्वद्ग्रहणाय तया समादिष्टाः । तदद्य पुण्यैर्मया त्वमासादितोऽसि । बन्धे मोक्षे चाधुना सैव प्रभवतीति । अहं तु तच्छ्रुत्वा चेतस्यकरवम् । अहो मे दारुणः कर्मविपाकः । येन मया जगत्त्रयनमस्यस्य श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्यलोकवासिना भूत्वा अधुना पक्कणमपि प्रवेष्टव्यम्, चाण्डालैस्सहैकत्र स्थातव्यम् । मातङ्गवृद्धाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । इति चिन्तयन्तमेव मां नीत्वा स तस्यै चाण्डालदारिकायै समर्पितवान् । सा तु प्रहृष्टवदना शोभनं कृतमित्यभिधाय दारुपञ्जरे मामाक्षिप्यार्गलितद्वारा 'अत्रैव निर्वृतस्तिष्ठ' इति मामाबभाषे । अथ महासंकटे पतितोऽस्मीति निर्विण्णहृदयोऽहं मौनग्रहणं कृत्वा तदुपनीतेषु पानाशनादिषु निर्व्यपेक्ष एव कतिपयं कालमयापयम् । अस्मिन् प्रत्युषसि तु प्रबुद्धोऽहं कनकपञ्जरस्थितमात्मानमद्राक्षम् । सद्य एव मामादायैषा देवपादमूलमायाता । तत्कथं ? किमर्थं वाहं बद्धः ? किमर्थमिहानीतः ? इत्यत्र देव इवाहमपि अनपगतकुतूहल एव इति वैशम्पायनो विरराम ॥

राजा तु तच्छ्रुत्वा समुपजाताभ्यधिककुतूहलः चाण्डालकन्यकानयनाय पुरःस्थितां प्रतीहारीमादिदेश । अथ प्रविश्य सा राजानं बभाषे । भो भुवनभूषण, तारारमण, कादम्बरीलोचनानन्दकर, सर्वस्त्वयास्य दुर्मतेरात्मनश्च वृत्तान्तः श्रुत एव । अहमपि दुरात्मनोऽस्य जननी श्रीः । तथाभूतमेनं दृष्ट्वास्य पित्राहमादिष्टा 'देवि यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावदेनं मर्त्यलोके बद्धाधारय । यथा चास्यानुतापो भवति तथा विधीयताम्' इति । तदस्य विनयायेदं विनिर्मितं

मया । सर्वमधुना तत्कर्म परिसमाप्तम् । शापावसाने च युवयो-स्समसेव सुखेन भवितव्यमिति मयायं त्वत्समीपमानीतः । अत्रापि च लोकसंपर्कपरिहाराय चाण्डालजातिः ख्यापिता । तदनुभवतां संप्रति द्वावपि दुःखबहुले तनू परित्यज्येष्टजनसमागमसुखम् । इत्यभिदधानैव क्षितेर्गगनमुदपतत् । शूद्रकोऽपि सपदि संस्मृतजन्मान्तरीयवृत्तान्तः वैशम्पायनेन सह सद्यः काष्ठीभूतं देहमहासीत् । अत्रान्तरे मधुमाससुलभेन मनसिजविकारेण पर्याकुलितहृदया कादम्बरी सायमेकान्ते चन्द्रापीडतनुं निर्भरं कण्ठे जग्राह। ततस्सद्य एव प्रत्यापन्नजीवितश्चन्द्रापीडः चक्षुरुन्मील्य सुप्तप्रतिबुद्ध इवोत्थाय कादम्बरीमवादीत् । 'भीरु, परित्यज्यतां भयम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तवैवामुना कण्ठग्रहेण । अद्यैव निवृत्तशापेन मया परित्यक्ता सा शूद्रकाख्या तनुः' इत्यभिदधत्येव चन्द्रावतारे चन्द्रापीडे पुण्डरीकोऽपि कपिञ्जलकरावलम्बी गगनादवततार ॥

दृष्ट्वा च तं प्रियसखीदयितं कादम्बरी स्वयमेव धावित्वा दत्तकण्ठग्रहा महाश्वेतायै प्रादर्शयत् । मृत्युंजयजपव्यग्रस्तारापीडोऽपि मदलेखानिवेदितवृत्तान्तः सह विलासवत्या सरभससमागत्य पादयोः पतितं चन्द्रापीडं गाढमालिलिङ्ग । तदानीमेव कपिञ्जलस्समुपसृत्य शुकनासमवादीत् । एवं सन्दिष्टमार्यस्य भगवता श्वेतकेतुना । 'अयं खलु पुण्डरीको मया संवर्धितः तवाप्यात्मजः । तद्वैशम्पायन एवायमित्यवगत्याविनयेभ्यो निवारणीयः । परोऽयमिति कृत्वा नोपेक्षणीयः इति । शुकनासोऽपि तमादेशं शिरसा प्रतिजग्राह । अथापरेद्युः प्रभाते केयूरकनिवेदितवृत्तान्तौ चित्ररथहंसौ सह मदिरागौरीभ्यां तत्रैवाजग्मतुः । परस्परं मिलितानां सविस्मयसंवादानां तेषां निरवधिको महोत्सवः प्रावर्तत ।

अथ ते हेमकूटं गत्वा यथाविधि दंपत्योरुभयोः विवाहक्रियां निर्व-
र्तयन् । एकदा कादम्बरी चन्द्रापीडं रहस्यप्राक्षीत् । आर्यपुत्र सर्वे
वयं मृताः पुनर्जीविताः संगताश्च । सा पुनर्वराकी पत्रलेखा कथं-
भूतेति । सोऽपि प्रत्यवादीत् । सा हि रोहिणी शप्तं मामुपश्रुत्य
मत्परिचर्यायै मर्त्यलोकमवातारीत् । जन्मान्तरं गच्छता मया पुन-
रात्मलोकं विसर्जितेति । अथ चन्द्रापीडो हेमकूट एव कतिपयदि-
वसगणं नीत्वा कादम्बरीपुण्डरीकमहाश्वेताभिः सममुज्जयिनीमागत्य
राज्येऽभिषिक्तः पुण्डरीकनिवेशितसमस्तराज्यभारः कादम्बरीलोच-
नानन्दकरः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छत् ॥

चन्द्रापीडचरितं समाप्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ प्रेमानन्दभारती ॥

विदितमेव किल निखिललोकवृत्तान्तप्रकाशकपत्रिकादत्तावधा-
नानां सहृदयापठितॄणाम्; यदिदानीं चेन्नपुर्यां वङ्गदेशीयाः प्रेमा-
नन्दभारतीसमाख्याः केचन यतिवर्याः स्वाश्रमोचितं निवृत्तिमार्ग-
मप्रहायैव निखिलसात्त्विकजनोपकाराय कतिपयदिनानि यावत् विद्व-
ज्जनगरिष्ठेषु समाजेषु भक्तिप्रभृतीन् वेदान्तिसंमतान् विषयानधिकृत्य
निरर्गलप्रसरया आङ्गलभाषानिबद्धया वाग्धोरण्या श्रुतिमधुरानुपन्या-
सान् वितन्वन्तीति । ते हि स्वकीया आ जन्मनः प्रवृत्तां भगवति
वासुदेवे चात्मनः परां भक्तिं दैनंदिनपत्रिकासु हिन्दूप्रभृतिषु यथा-

नसरमनभिज्ञप्रतिबोधनाय प्राचीकशन् । यासु विशदमुपलभामहे तेषां नवे वयसि वर्तमानानामेवान्यादृशमाङ्ग्लभाषाप्रावीण्यम्, पत्रिकाप्रकटनोत्साहम्, सति च धनागमे कुतोऽपि कारणान्निस्पृह्यम्. तत्त्वान्वेषणाय गुरूपसदनम्, विरक्तिप्राचुर्येण तुरीयाश्रमाङ्गीकारम्, कृष्णैकमनस्कतया अनवरतं तल्लीलानुसंधानम्, क्रमशश्च मुनिजनैकलभ्यं भावनाप्रकर्षपरिणामभूतं भगवत्साक्षात्कारम्, एवंविधमन्यच्च विशुद्धमपदानम् ॥

अमी चामेरिकाख्ये विस्तीर्णे पाश्चात्यभूखण्डे केवलमष्टापदसंचयव्यग्रान्, तत्रत्यान्, अध्यात्मज्ञानविमुखान् जनान् इन्द्रियार्थानुसेवनैकप्रवणमानसान् अवेक्ष्य विदीर्णहृदयाः कृच्छ्रादेतेषां मनांसि विषयेभ्यो निवर्त्य महत्या करुणया आत्मनित्यतादि भारतीयं सार्वजनीनं तत्वजातमुपादिक्षन् । पश्चाच्च साभिलाषं सङ्घशः समापतत्सु श्रोतृजनेषु भगवद्गुणमाध्वीकधारामनवरतं ववृषुः ॥

तस्मिंश्च भुवो भागे कुत्रचित् प्रधाननगरे गोपिकानन्दनस्यालयं कंचन व्यरचयन् । अनन्तरं तद्देशीयाभिः कतिपयमहिलाभिः अध्यात्मोपदेशवशीकृताभिः अनुगताः द्वित्रसंवत्सरेभ्यः पूर्वमिमं भारतं वर्षं प्रत्याजग्मुः । तैः सह महानावमारुह्येमं देशमागच्छन्ती भक्तिपरवशा काचित् शिष्या इदानीं शोचनीयां दशामापन्नायाः भारतभूमेरभ्युदयपरम्परामाशंसमाना, आचार्यमनोऽनुसारि, शब्दसौष्ठवेनार्थपौष्कल्येन च निरुपमम्, अचिन्तितोपस्थितम्, सिद्धोपदेशवत् परमाह्लादनम्, गुणोत्तरं किमपि रत्नसप्तकमिव गाथासप्तकमाङ्ग्लभाषया ग्रथितं देवताविष्टेवावशमगासीत् । यदिदं पद्यसप्तकं

भारतीयगाथानाम्ना प्रथितं वर्तते । यस्य चानुवादः सकौतुकं साव-धानं चास्माभिर्गीर्वाण्या विरचितोऽत्र प्रकाश्यते ॥

एवं प्रथितप्रभावा यतयः सांप्रतं मयूरपुरीनामके मद्रपुरी-शाखानगरे गुणग्राहिभिः आस्तिकप्रियैः अत्युदारस्वभावैः श्रीमद्भिः कृष्णस्वाम्यार्यवर्यैः स्वीये सदने सादरमाराधिताः विराजन्ते ॥

तैश्च सादरमनुमोदितं प्रियशिष्यामुखात् स्वयमेव निर्गलित गाथासप्तकमिदम् अङ्गलवाण्यनभिज्ञानां सहृदयानामनुरञ्जनाय यथा-शक्ति देवभाषया छन्दोमय्या अनूद्यते—

भारतीयगाथासप्तकम् ॥

जय जय पुराणवसुधे !
भारति ! पुण्यप्रथे ! मम जनित्रि ! ।
शिक्षय मां निजविभवं
सुकृतैः प्राप्याऽसि जीवितं च भुवः ॥ १ ॥

बुधजनपदाङ्कपूता
मुनिभिः सिद्धैश्च गीतचरिता त्वम् ।
जय भारति ! तव महिमा
प्राक्तन उज्जृम्भतेऽद्य महनीयः ॥ २ ॥

दिक्षु विदिक्षु च चरतः
त्वमसि ममाम्ब ! प्रियं परं धाम ।
तव मरुतामनुभावः
कर्षति मां त्वद्भुवां च माधुर्यम् ॥ ३ ॥

जागृत भारतजनुषः !
   गायत चोच्चैर्यशांसि भारत्याः ।
ननु जाग्रति ते धर्माः
   यैरेषा नूनमुच्छ्रयं भजते ॥ ४ ॥

अथ नः पावनमधुरं
   शान्तिवचो भवतु सर्वदा शरणम् ।
शान्तिर्व्यपोह्य विघ्नान्
   निर्वैरं दिवसमानयेद्विमलम् ॥ ५ ॥

औन्नत्यं जानपदं
   दृष्टं पतयालु सुस्थिरा तु त्वम् ।
चिरमेवं भव नित्ये !
   त्वामायान्त्वाशिषो दिव्याः ॥ ६ ॥

खिन्ना विपक्षमरुता
   धीरा भाव्यं प्रतीक्षसे प्रशमम् ।
तव दायं जगदवनं
   भव देव्यनिशं तमोऽपहा जगताम् ॥ ७ ॥

इति भारतीयगाथा-
   सप्तकमनुवाच्य भाषया दैव्या ।
अर्पयति निर्भरोऽयं
   कविरच्युतपादयोः स्वकृतिं ॥ ८ ॥

इति सहृदयसमुदायदासः

चेन्नपुरी
माघमासः
राजगोपालाचार्यः,
राजकीय न्यायविद्याशालाध्यापकः ।

श्रीकृष्णलीलायितम् ॥

भ्रातः! कन्या ह्येषा प्रसूता । किमनया कस्यापि वैशसं भविष्यति? एकमपि स्वपत्यमवशिष्यतां मे । जन्मनैव हता परवती किमिति भूयो घानिष्यते स्त्रीप्रसूतिः ।' इत्यादि सोपग्रहमसकृदायाचमानामपि स्वसारं स्वामविगणय्य तामपि दारिकां पूर्ववत् पादयोरादाय तस्यामेव वध्यशिलायामधोमुखं व्यपोढयत् ॥

अथ सा तस्य हस्तग्रहपरिच्युता तत्क्षणगगनामाद्य तां शिलामुत्पतिता गगनतले भुजाष्टकोद्यतशङ्खचक्रगदाशूलशरशरासनखड्गखेटकप्रभापटलपुनरुक्तव्योमनीलिमरूपम्, अकालोद्गतबालार्कशतविभ्रमकरमहामणिगणप्रत्युप्तप्रत्यग्रकनककिरीटकुण्डलप्रभापरिवेषपरिक्षिप्तवदनचन्द्रमण्डलम्, चन्द्रांशुसूत्रग्रथिततारकश्रेणीसंकाशतारहारप्रभानुलिप्तपयोधरोत्सेधम्, वलयाङ्गदाङ्गुलीयकमणिकिरणकिसलयितबाहुलतम्, अनेकवर्णरत्नचित्रितमेखलादामनियमितपीताम्बरपरिधानालंकृतनितम्बबिम्बम्, नीलकौशेयकृतोत्तरासङ्गम्, विक्षिप्तक्षणप्रभाप्रसरस्येन्द्रायुधचुम्बिनो नवाम्बुदस्यानुकुर्वाणम्, लीलालोलनूपुरमरालाध्यासितचरणकमलम्, दिव्यरूपमनुदर्शयन्ती, परितः सेवाव्यग्रनिभृतकरणग्रामया अभिष्टूयमाना सुरपरिषदा कंसमाभाष्योवाच— 'अरे! दुरात्मन्! दैवहत! पापाचार! यमनुचिन्त्य मामेवं संत्राससमुषितदृष्टिर्हन्तुमारब्धोऽसि स ते शत्रुः प्राणहरो गुहागत इव केसरी क्वचिदलक्षितो भवादृशां वितथदृशां स्वैरं विवर्धते । तेन चावस्कन्द्य गृहीतस्य मुमूर्षतो वृथा विस्तृतं वक्षःकपाटं ते विपाट्य नखशिखरैः प्रत्यग्रकदुष्णास्रवदसृगासवपानगोष्ठीरसं न हास्यामि' इति ॥

तथाचानुशिष्यान्तर्हितायां सह त्रिदशपरिषदा योगमायायां दैवविसंवादितेन निजेन पुरुषाकारेणानुशयानो नितान्तक्रीडाभरविध्वस्ततेजाः कृतापराधः स्वसुः पादपतितः प्रसादयन् निसर्गसरलहृदयया देवकनन्दन्या— 'भ्रातः! माव्यथिष्ठाः । कस्तवापराधः? दैवं हि परोक्षचरितं स्वैर्दोषै. दूषितं दर्शयति पुरुषम् । यदुत तथा नाम मयि वत्सलो दृष्टपूर्व इदानीमप्येवं प्रवणस्त्वमेव मे दारकानाविष्ट इव दुष्टग्रहेणाहिंसीः । तत्कथमन्तरेण दैवदुर्ललितं संभाव्यते । मृत्युना प्रथमाघ्रातं पश्चादेव हि जिघ्रन्ति व्याधिशस्त्रप्रभृतीनि । सुधापवादाय यः क्रियाविषयमुपहरति कर्तारं च प्रहिणोति । तं हि परोक्षवृत्तिं विधातारमनवधारयन् लोकोऽयमन्यथा चान्यथा च विश्राम्यति'— इत्येवमादिक्षमासारं विवेकविमलं सौभ्रात्रपेशलं च समाश्वासितः तथैव वसुदेवेनाप्यनुदर्शितोऽप्यात्मदोषदूषिताशय एव न किंचित् प्रतिब्रुवन् ध्यानावनतशिरा विवेश निवेशनम् ॥

गोकुले च निस्तीर्णधूमनिद्रा यशोदा तमात्मीयमेव पुत्रं मन्यमाना निर्भरतनयवात्सल्यपरवशा महोत्सवमनुबभूव । प्रथमप्रसूता च रोहिणी समग्रेन्दुमण्डलविमलकान्तिना संकर्षणेनात्मजेन महतीं प्रीतिं जग्राह । नन्दोऽपि शारदप्रावृषेण्यपयोवाहाभ्यामिव सहदर्शितोदयाभ्यां कुमाराभ्यां सर्वश्रेयसामुपरिस्थितमज्ञासीदात्मानम् ॥

कंसस्तु तेन योगनिद्रावागङ्कुशेन गाढविद्धो मर्मणि द्विरद इव जातमस्तकव्यथस्तमनिद्र एव अतिवाह्य क्षपाशेषं प्रत्यूषे सह सचिवैरात्मनीनैः समेत्य सर्वशो जानपदग्रामव्रजाकरेष्वनिर्दशानां निर्दशानां वा शिशूनां व्यापादनमेव पूर्वकृत्यं संमन्त्र्य मायाविदः शूरान् कामरूपानादिदेश निशाचरान्— 'सर्वैरिहास्मत्सुहृद्भिः इद-

मेकं चेतश्शल्यमुद्धर्तुं धूनादरैरनेकधा तत्र तत्र प्रवर्तितव्यम् । स हि गूढाचारो मायाशीलो विष्णुरन्यथा चान्यथा च निदर्शयन् स्वैरमन्यथैव स्वार्थं समर्थयते। न च तस्येदमित्थंभावयोः किंचिदस्त्यवगमसाधनम् । सर्वसंहारे तु प्रवृत्ते सोऽप्यन्तः पतन्नमुच्यत इदमेव च तत् यदाहुः 'दैवं पुरुषकारेण प्रतिहन्यते' इति । तदेष भवतां स्वामिप्रणयितायाः पुरुषमानितायाश्च प्रदर्शनकालः । सर्वथाचास्मच्छ्रेयसि रतानामयमेक एव क्रियापरिशेष इति आत्मनैव च हिंसाव्यसनिनः प्रभोरपि निदेशेन प्रगुणीकृतपापाभिसन्धयस्ते पूतनाकेशिधेनुकशकटप्रमुखा अहंप्रथमिकया स्वाम्यर्थं मिषाश्रयिषन्तः प्रतस्थिरे ॥

अथ तत्र पूतना निशाचरी कामरूपिणी कमनीयेन धात्रीवपुषा ग्रामखर्वटनगराणि विचरन्ती कदाचिद्व्रजमासाद्य नन्दमन्दिरमवगाह्य प्रसुप्तजने निशीथे सोपग्रहमुपलालयन्तीव यशोदा नन्दनमङ्कमादाय विषदिग्धं स्तनमपाययत । तस्मिंस्तु विषधरराजपर्यङ्कनिश्शङ्कयोगनिद्रारसप्रसङ्गोपपादितजगत्सर्गस्थितिप्रतिसर्गव्यापारे कथं क्रमते विषस्य तेजः? । गृहीतमात्रे तु तेन पयोधरे परासुः पपात पूतना । चित्रं नन्दनन्दनेन निपीतं विषम्, पूतना तु प्राणैर्वियुयुजे इति ॥

अथवा कल्पावसानेषु यस्य संकर्षणात्मनो निश्वासक्ष्वेलावलीढमशेषं त्रिभुवनं भस्मसाद्भवति किं तस्य बाह्या विषपरमाणवः कारिष्यन्ति ? ॥

तदनु शिशुक्रन्दितश्रवणव्यपोढनिद्रा यशोदादयो गोपिका नन्दादयश्च गोपास्तथाविधामुत्तानपतितां गण्डशैलकरालाकारामालोक्य राक्षसीमिमर्भकं च क्रीडन्तं किमिदमिति संभ्रमभ्रान्तदृष्टयः क्षणं

तूष्णीमतिष्ठन् । नन्दस्तु कुशलमतिश्चिरेण कंसधात्रीं तामभिज्ञानै-रभिजानन्नुपस्थितं कंसभयमवधार्य नित्यशङ्कितः कुमारपरिरक्षणे दत्तावधानो बभूव ॥

अन्यदा च यशोदा घोषसमुदाचारेण सुखप्रसुप्तमर्भकमन्यतमस्य शकटस्याधस्तादाधाय यमुनां सिष्णासिषुरयासीत् । प्रत्यायाता च भग्नाक्षमुद्रुग्णघटमुत्क्षिप्तैकचक्रमपविद्धं शकटं निजमार्गदत्तोद्वाष्प-लोचनं वक्त्राभ्यन्तरनिवेशिताङ्गुष्ठं च तनयमालक्षयन्ती हाहेत्यावेग-व्यग्राक्षरं विक्रोशन्ती सरभसं सुतमाददे । श्रुत्वा च रभसोपयातः पश्यन् नन्दः कथमिदं नः परावृत्तम्? केनेदं चेष्टितमिति तत्र स्थितान् गोपकुमारकान् पप्रच्छ । अस्यैव बालकस्य विधूतपाणिपादं रुदतः पादाग्रस्पर्शव्याविद्धं विध्वस्तमेतदिति निवेदितार्थः तैर्भय-विस्मयचित्रीकृतचित्तवृत्तिः कुमाररक्षाव्यसनितया जपहोमादीनि मङ्गलान्युपपादयामास ॥

अथान्यदा रूक्षैः शर्करापरिक्षेपैः प्रतोदैरिव प्रतुदन्नङ्गानि नी-रन्ध्ररजोवर्षमुषितदृष्टिः विजृम्भमाणसन्तमसविलुप्तदिग्विवेकः प्रववौ महावातः । तत्रान्तरे यशोदा निजोत्सङ्गविधृतमकस्माद्दुर्भरमिव सं-जातमर्भकमवनिपृष्ठे कथंचिदवरोप्यात्याहितं शङ्कमाना मङ्गलानुध्या-नाय क्षणमीलिताक्षी चक्षुरुन्मील्य पश्यन्ती न ददर्श क्वचिदपि तन-यम् । महति निमग्ना शोकार्णवे स्वमात्मानमप्यचेतयमाना मोहाव-रुद्धसर्वेन्द्रियवृत्तिः अन्तरिक्षाच्छिलातले परिभ्रष्टमवपातवेगशिथिलि तावयवग्रन्थिमतिभीषणमासुरं रूपं, तस्य च कण्ठलग्नं स्वमात्मजम्

(क्रमशः)

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्ग्रन्थत्रयभाष्योपात्तप्रमाणग्रन्थानां नामानि तत्तत्संकेताक्षराणि च ॥

संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
अष्ट	अष्टश्लोकी	धातु	धातुपाठः
अष्टा	अष्टाध्यायी	नाम	नामलिङ्गानुशासनम्
अहि	अहिर्बुध्न्यसंहिता	नित्य	नित्यग्रन्थः
आप	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	निरु	निरुक्तम्
इ-स	इतिहाससमुच्चयः	नी-सू	नीलासूक्तम्
ईश्व	ईश्वरसंहिता	न्याय	न्यायतत्त्वम्
क-व	कठवल्ली	पर	परमसंहिता
काश्य	काश्यपसंहिता	पाञ्च	पाञ्चरात्रम्
कौषी	कौषीतकोपनिषत्	पौष्क	पौष्करसंहिता
ग-श्रु-प्र	गद्यश्रुतप्रकाशिका	बृह	बृहदारण्यकम्
गी-भा	गीताभाष्यम्	ब्रा-पु	ब्राह्मपुराणम्
गी-स	गीतार्थसंग्रहः	ब्रह्म	ब्रह्मकैवर्तम्
चतु	चतुःश्लोकी	भ-गी	भगवद्गीता
छा	छान्दोग्यम्	भरत	भरतलक्षणवाक्यम्
जित	जितंतेस्तोत्रम्	भ-स्मृ	भरद्वाजस्मृतिः
तल	तलवकारोपनिषत्	भाग	श्रीभागवतम्
तै	तैत्तरीयम्	मनु	मनुस्मृतिः

† बहुत्र प्राचुर्यानुरोधेन कुम्भघोणमुद्रिते श्रीमद्रामायण श्रीमन्महाभारतपुस्तके, बम्बायिनगरमुद्रित श्रीविष्णुपुराणपुस्तक चानुसृत्यात्र आकरो निर्दिश्यते ॥

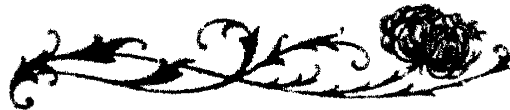
संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
मन्त्र	मन्त्रविशेषः	शैव	शैवपुराणम्
महा	महाभारतम्	शौन	शौनकसंहिता
महो	महोपनिषत्	श्रीगुण	श्रीगुणरत्नकोशः
मुक्त	मुक्तकवाक्यम्	श्रीभा	श्रीभाष्यम्
मुण्ड	मुण्डकोपनिषत्	श्रीरं	श्रीरङ्गराजस्तवः
मैत्रा	मैत्रायणीयोपनिषत्	श्रीवैकु	श्रीवैकुण्ठस्तवः
यास्क	यास्कनिरुक्तम्	श्रीसू	श्रीसूक्तम्
रह	रहस्याम्नायब्राह्मणम्	श्रीस्त	श्रीस्तवः
रा	रामायणम्	श्वेता	श्वेताश्वतरोपनिषत्
ल-त	लक्ष्मीतन्त्रसंहिता	षड	षडर्थसंक्षेपः
वरद	वरदराजस्तवः	सन	सनत्कुमारसंहिता
व-पु	वराहपुराणम्	संवि	संवित्सिद्धिः
वा-पु	वामनपुराणम्	सात्व	सात्वतसंहिता
वि-त	विष्णुतत्वसहिता	सुबा	सुबालोपनिषत्
वि-ध	विष्णुधर्मः	स्तोत्र	स्तोत्ररत्नम्
वि-पु	विष्णुपुराणम्	स्वायं	स्वायंभुववचनम्
वे-सं	वेदार्थसंग्रहः	हनु	हनुमन्नाटकम्
शारी	शारीरकसूत्रम्		

॥ श्रीः ॥

प्रकरणसंकेताक्षराणि ॥

संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
अयो	अयोध्याकाण्डः	कि	किष्किन्धाकाण्डः
अरु	अरुणशाखा	बा	बालकाण्डः
आदि	आदिपर्व	ब्रा	ब्राह्मणम्
आन	आनन्दवल्ली	भी	भीष्मपर्व
आनु	आनुशासनिकपर्व	भृ	भृगुवल्ली
आर	आरण्यकाण्डः	मोक्ष	मोक्षधर्मः
आश्व	आश्वमेधिकपर्व	यु	युद्धकाण्डः
उ-श	उत्तरशतकम्	ल-स	लक्ष्मीसहस्रनाम
उत्त	उत्तरकाण्डः	वन	वनपर्व
उद्यो	उद्योगपर्व	शा	शान्तिपर्व
उप	उपनिषत्	शी	शीक्षावल्ली
कर्ण	कर्णपर्व	सह	सहस्रनामाध्यायः
क-शा	कठशाखा	सु	सुन्दरकाण्डः

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्रहस्यत्रयभाष्योपात्तानां प्रमाणानाम् आकरप्रदर्शिका ॥

|| श्रीः ||

|| सहृदया ||

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. २.] सौम्यवर्षे फाल्गुनमासः । [संचि. १२.

सुभाषितानि ।

अर्थाहरणकौशल्यं किं स्तुमः शास्त्रवादिनाम् ।
अव्ययेभ्योऽपि ये चार्थान्निष्कर्षन्ति महस्रशः ॥ १ ॥

अर्थान्केचिदुपासते कृपणवत्केचित्त्वलंकुर्वते
वेश्यावत्खलु धातुवादिन इवोद्बध्नन्ति केचिद्रसान् ।
अर्थालंकृतिसद्रसद्रवमुचां वाचां प्रशस्तिस्पृशां
कर्तारः कवयो भवन्ति कतिचित्पुण्यैरगण्यैरिह ॥ २ ॥

मन्दं निक्षिपते पदानि परितः शब्दं समुद्वीक्षते
नानार्थाहरणं च काङ्क्षति मुदाऽलंकारमाकर्षति ।
आदत्ते सकलं सुवर्णनिचयं धत्ते रसान्तर्गतं
दोषान्वेषणतत्परो विजयते चोरोपमः सत्कविः ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ वत्सरान्ते विज्ञप्तिः ॥

आर्या ग्राहकमहाशयाः.

अद्य संपूर्णोऽयं सौम्यः संवत्सरः; सहृदयायाश्च सुवर्णवृत्तरमोज्वलायाश्चतुर्दशो हायनः। महदिदं प्रमोदस्थानमस्माकमेनां प्रियां तनूजामिव बहिरवतारयताम्—यदियं भिन्नभिन्नाभिरुचिमद्भिः सुजनैरनेकैरधिष्ठितं पतिकुलमिव महीमण्डलमिदं प्रविशन्ती तत्तदभिमतैर्गुणैस्तांस्तानावर्जयन्ती प्रायेण निर्दोषा अनितरसुलभेन सौभाग्येन विलसतीति।

तथा हि— रम्यार्थोक्तितनूज्ज्वलेयं साहित्यामृताम्बुधेरमूल्यानि रत्नान्युद्धृत्य विष्वग्विकिरतीति रसिकाः, महाकविफणितिष्वान्तरं रसमशेषतो व्यञ्जयतीति काव्यज्ञाः, आदिकाव्येऽप्यनिरूपितां कथां कर्णामृतं वर्षतीत्याख्यानविदः. रमणीयमश्रुतपूर्वं स्थावरसूक्ष्मतत्वं सरसया वृत्त्या निपुणमुपदिशतीति नवीना दार्शनिकाः असंस्कृतमतीनामविज्ञातसमयाचारपद्धतीनां निरपराधमधुरवयसि वर्तमानानां मनांसि उपदेशसूक्तिमालाभिः साधुसेविते मार्गे प्रवर्तयतीत्यास्तिकाः, भगवति परे ब्रह्मणि वासुदेवे निरतिशयां भक्तिमुपजनयतः प्राचीनाचार्यप्रणीतान्ग्रन्थान् बहिरवतारयतीति वेदान्तिनः, भारतं वर्षमिदं पूर्वमनुशिष्टवतां प्रख्यातगुणगणानां केषांचित्सार्वभौमानां जीवनवृत्तान्तं सोपपत्ति-

कमवधारयतीति पुरावृत्तविचक्षणाः. महामहिमशालिनां भगवद्गुण-
परायणानां देवर्षिप्रवराणामन्यादृशं माहात्म्यमन्तरान्तरानुसंधा-
पयतीति पौराणिकाः. कलहोपजीविनः कुशाग्रमतयोऽपि स्वीयान-
वधानेनोपहासास्पदं भवन्तीत्यादिभिर्मधुरोपन्यासैः समयोचितै-
श्चमत्करोति परिषदमिति लोकतन्त्रनिष्णाताः. देशान्तरीयसम-
याचारादिकं मधुरमवबोधयतीति देशोदन्तलेखनकुशलाः. अनु-
दिवसमन्नजातैरापूर्यमाणं उदरगह्वरं कथमाहारो जीर्यतीत्यादि
गहनं शरीरतत्त्वमनुशिक्षयतीत्यायुर्वेदविदः. तिर्यग्योनिजातेभ्यः
पशुभ्योऽपि केचन विषयाः संग्राह्याः सूक्ष्मदर्शिभिरिति सूच-
यतीति निरहंकारिणः. नानाद्वीपगतानां महिलानां स्वभावं तरतम-
भावं सम्यगुपदिशतीति अङ्गनासमाजः. अप्राकृतांशगोः श्रीमद्य-
दुनाथस्य गोलोकादिहावतरणादिबालकेलिकथां स्वादुमाध्वीकदि-
ग्धयैवास्वादनीयया वाक्सरण्यानुवर्णयतीति भावुकाः. बोधिसत्त्व-
मतानुयायिभिः तीर्थकरैर्विचारितं निर्वाणस्वरूपं संक्षेपतो विशद-
यतीति अभिज्ञाः तत्त्वविमर्शकाः. चक्रवर्तिनो गुणानुद्गिरन्ती राज्ञि
दृढमनुरागं वर्धयतीति राजकीयाः. श्रीमद्भट्टबाणसूक्तिसुधार्णवत-
रणोपायमजानतामक्षराभ्यासानामुपकाराय तदीयैरेव वचोभिः कां-
चित्सरणीयां गमनिकां प्रदर्शयतीति पाठप्रवचनपराः पण्डिताश्चै-
नां बहुमानयन्ति ॥

स्वसुखनिरभिलाषा चैषा कामरूपिणी योगमहिम्नेव तत्र
तत्र स्मरणमात्रकृतसंनिधाना सममेव महीमण्डलमखिलं व्याप्नुवा-
ना, विलासमयमिव ज्ञानमयमिव सुखमयमिव धर्ममयमिव भक्ति-
मयमिव रसमयमिव ध्यानमयमिवानन्दमयमिव जीवलोकं कुर्वाणा

सारस्वतमप्रतिमं रसायनमनाराधितप्रसन्ना स्वयं पाययति सहृदयान् ।

प्रसादसुमुखीमेनाममकृन्निर्वर्णयन्तः पण्डिताः जनपदेष्वेकस्मिन्कोणे स्वयं निवसन्तोऽपि नानादेशोदन्तं देवभाषाभ्युदयप्रकारं च करतलामलकवदधिगच्छन्ति ।

रसमयप्राणा गुणोल्लासिनीयं सहृदया 'त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते' इति महाकविसूक्तिं स्मारयन्तीव, त्रिदशवाणीप्रचुराया आत्मनोऽपि त्रिदशत्वं सूचयन्तीव, स्वयं रूप्यत्रितयहार्या, अनुसंवत्सरमधिकाधिकैर्ग्राहकैः संभाव्यमाना, समादृता राजभिरभिज्ञैः, पूज्यमाना द्विजातिवर्यैः मान्यमाना महनीयचरितैः, अर्च्यमाना चार्चनीयैः विजयतेतराम् ।

अस्याश्च प्रचारणे समुचितोपन्यासलेखनेन द्रविणप्रदानेन च माहाय्यं कृतवतां श्रीमत्केरलवर्मदेवप्रभृतीनां पण्डितसार्वभौमानाम्, महीशूरस्यानन्दूरमण्डलाधिपमुख्यानां महाराजानां नितरां कार्तज्ञ्यं वहामः ।

दृढे रमणीये च पत्रे स्फुटं मुद्रापयित्वा अस्याः निरुपमां सुषमामापादयित्रे श्रीरङ्गदिव्यनगरस्थश्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालयाधिपतये गैर्वाणीमयजीविताय परार्थैकफलप्रवृत्तिमते अत्युदारस्वभावाय श्रीमद्वालसुब्रह्मण्यार्याय निरतिशयामभ्युदयपरंपरामाशंसामहे ॥

संपादकः ।

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैः स्फीता कमलमुकुलैर्दीर्घवैडूर्यनालैः ।
यस्यास्तीरे कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
न ध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥

प्रेयस्याः हेमकुम्भस्तननिःसृतैः पयोभिः संवर्धितस्य मन्दारपोतस्य प्रस्तावेन, पयसामादानाय मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गां कनककमलभासुरां रमणीयां वापीमवतरन्तीनां कटीतटनिवेशितकनककुम्भानां मरालगमनानामितस्ततो विचरन्तीनां गतिवैचित्र्यदर्शनेनावर्जितस्वान्ता तीरे कृतवसतयो हंसा विस्मृत्य मानसमावासमुख्यम्, अविगणय्य च त्वयि शात्रवभावम्, बाह्यकरणव्यापाररोधिनं सान्द्रमानन्दमनुभवन्तीति वर्णयन् यक्षः, तादृश्याः वाप्यास्तीरं दैवयोगेन नीताः विलासिजनाः तमेवोद्देशं बहुमन्यन्ते, तत्रैव सर्वोत्कर्षबुद्धिं कुर्वन्ति, तस्मादन्यत्र नोपसर्पन्ति, तमेवानुध्यायन्ति, तत्रैव निवसन्ति इति सूचयन्, यथैव नयनसुभगाः बलाका ख भवन्तमाबद्धमण्डला आसेवन्त, तथैवेह रमणीयामिमां वापीमाबद्धमण्डलाः हंसाः व्यपगतशुचः विस्मृतान्यकर्तव्याः सेवन्ते इति हृदये संभावयतीव ॥

कविरसौ 'तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः' इति पूर्वोक्तमाशयमनुसंधायैवेह 'मानसं संनिकृष्टं न ध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः' इति निपुणं वर्णयति ॥

तस्यास्तीरे विहितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततटितं त्वां तमेव स्मरामि ॥१०॥

पूर्वमेघे 'तां चावश्य दिवसगणनातत्पराम्' इति पद्ये प्रियस्याः जीवितं प्रति तत्तदमङ्गलमाशङ्क्य, आशातन्तुनैकेन कृच्छ्रात्प्राणान् धारयेदियमित्यात्मानमाश्वासयन्नपि इह कमनीयया कनककदल्या निरन्तरमुपगूढं क्रीडाशैलं हृदयावर्जकमुद्वीक्ष्य प्रतिक्षणमुपचीयमानानङ्गवेदनाजर्जरितशरीरा पेशलाङ्गी गेहिनी कदाचित् प्राणानप्युत्सृजेदिति भावयन् यक्षः, नितरां कातरेण चेतसा किमप्यवचनीयमालिखन्, 'ननु उपान्तस्फुरिततटितं मेघं यदृच्छया निरीक्षमाणस्य मे ईदृशी दुरवस्था संपन्ना; एवं सत्युपवने सर्वात्मना विद्युत्वन्तं वलाहकमनुकुर्वन्तं कनककदलीसमालिङ्गितं क्रीडाशैलम् अजस्रं नयनपथातिथीभूतमनुपश्यन्त्या सुकुमाराङ्ग्या तया कथं वा जीवितुं शक्यते' इति रणरणकेनाक्रान्तहृदयः, आत्मना दत्तहस्तया क्रीडाशैले पादचारेण विचरन्त्या प्रियतमया सह सकौतुकमनुसेवितानि रतिपरिमलोद्गारीणि शिलावेश्मान्यनुस्मरतीति मन्यामहे ॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्टपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहलच्छद्मनास्याः ॥ ११ ॥

इत्थमनुभूतपूर्वान्भोगान्मुहुर्मुहुरनुचिन्तयन् यक्षः तस्मिन्नेव शैले प्रियतमापादपङ्कजस्पर्शसुखमदिरास्वादसुखादिकमनुस्मारितः, 'पूर्वं यथा मेघस्य रमणीयेन दर्शनेन श्रवणसुभगेन गर्जितेन बलाका मही च गर्भभरालसा समुद्भिन्नकन्दलकुसुमा च समभूताम्, तथैवेह उत्तमवनितायाः स्पृहणीयपादस्पर्शेन आस्वाद्यया वदनमदिरया च रक्ताशोकः केसरश्चोद्भिन्नकिसलयः बहुलपरिमलकुसुमपुञ्जकञ्चुकितश्चानन्दयतः तक्षकान्' इति व्यञ्जयतीव ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-

र्मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ १२ ॥

प्रियसखं शैलमापृच्छ्य आत्मनो निमित्तं दूर्वीयांसमध्वानं विलङ्घ्य अनतिपरिचितमिमं प्रदेशमुपगच्छन्तं भवन्तं संभावयितुमुपतिष्ठमानः तवाप्याप्ततमः नीलकण्ठो नाम कश्चन सुहृदत्यन्तं हर्षभराक्रान्तहृदयः चिरपरिचितप्रदेशत्यागेन तदा तदा जायमानामुत्कण्ठां ते विनोदयिष्यति' इति मेघं प्रोत्साहयन् यक्षः, यथैव 'रघुपतिपदैरङ्कितो रामगिरिः जनानामत्यन्तं पूजनीयः, तथैव प्रेयसीपदैरङ्कितः क्रीडाशैलः नितरामस्माकं बहुमानपदमिति सूचयन्, मेघदर्शनानन्देन नृत्यन्तं नीलकण्ठमुद्वीक्षितुं कदाचिदात्मनः प्रेयसी गृहाद्बहिरागच्छेदिति मन्त्रयतीवात्यन्तं कातरेण चेतसा ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा

द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।

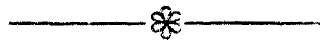
क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ॥

पूर्वस्मिन् पद्ये 'दिवसविगमे' इत्यनेनैव हृदये संभावितां आत्मनो वियोगेन विरतोत्सवस्य संवत्सरपरिमितायां दीर्घरात्र्यां गाढान्धतमसे निमग्नस्य भवनस्य निःश्रीकतामिह रमणीयेन दृष्टान्तेन विशदयन् यक्षः, 'प्रालेयास्रं कमलवदनात् सोऽपि हर्तुं नलिन्याः' इत्यादि पूर्वोक्तमाशयमनुस्मारयन्, 'मार्गं तावच्छृणु कथयतः' इत्यारब्धं रामगिर्याश्रमादात्मनो भवनद्वारपर्यन्तं मार्गानुवर्णनं 'एभिः साधो' इत्यनेनोपसंहरन्, यथैव कमलिनी सूर्यादन्यत्र न रमते तथैवात्मनः प्रेयस्यपीति मनोरथशतैर्निश्चिन्वन्, 'साधो' इत्यनेन मेघे आत्मनः कृतज्ञतामाविष्कुर्वन्, परदुःखासहत्वं परार्थैकफलप्रवृत्तिमत्त्वं च साधूनां लक्षणमिति चोपदिशति ॥

॥ श्रीः ॥

॥ राजकीयगुणप्रशंसा ॥

श्रीमान भारतभूपतिर्निजजनानन्यादृशं पालयन
सर्वान् स्वस्वमते रतानविरतं कुर्वन जगत्या हितम् ।
शास्त्रे सूरिषु चारिवर्गशमने बद्धादरः सप्तमः
एड्वर्डेष चिराय भूमिमपि शास्त्वित्येव देवं नुमः ॥

प्रथमं तावद्राजपदार्थं विचारयामः; रञ्जयति प्रजाः इति राजा । रञ्जरागे । रागो नाम प्रेमातिशयः । जनानामतिप्रियं जनयतीत्यर्थः । इदानीमस्मदीयभारतराजस्य किं तादृशगुणोऽस्तीति विमृशामः । अयं किल आसेतुहिमाचलमापूर्वापरवारिनिधि च वर्तमानस्य भारतदेशस्य चक्रवर्ती । स्वकीयस्य आङ्ग्लराज्यस्यापि भूपतिः । तत् कथं तद्देशीयानामस्मद्देशीयानां सर्वेषामपि जनानां प्रियं जनयतीति चेत् अतिनिपुणत्वात् धर्मज्ञत्वात् नयवित्त्वाच्च तथा प्रीणयतीत्यत्र को वा संशयः ? । किंचासौ राजा नलरामयुधिष्ठिरप्रमुखान युगान्तरस्थितान् , चन्द्रगुप्तभोजविक्रमऔरङ्गसीबप्रभृतीनस्मिन् युगे स्थितान सर्वानपि नृपतीन प्रज्ञया पराक्रमेण विनयेनोद्यमेन त्यागशौर्यादिभिरन्यैश्च गुणैरतिशेते । केचित्तु— ननु युगान्तरस्थिताः युधिष्ठिरादयः धर्मपथाद्रेखामात्रमप्यस्खलन्तो मनुनीतिमनुसरन्तः सामदानभेददण्डाख्यैश्चतुर्विधोपायैः 'गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम्'

इति प्रजाः परिपालयन्तः खल्ववर्तन्त । तत् कथं तानप्ययमतिशेते इत्युक्तम् ?—इति पृच्छेयुः । तत्रोच्यते । ते च युधिष्ठिरादयः धर्मादनपभ्रश्यन्तः प्रजाः पालयन्तोऽपि देशाद्देशं प्रति गमनावसरे सति जवनैस्तुरङ्गैः उह्यमानं रथमारुह्यैवाभिमतं देशमुद्दिष्टकालात्पूर्वं पश्चाद्वा गच्छन्त आसन् । प्रकृतीनां तु तादृगवसरं नाजीगणन् । ते च जनाः किं वा कुर्युः । खेदातिशयेन तत्रागच्छन्त एव प्राणांस्त्यजेयुः । गत्वा पथि विनश्येयुर्वा । इदानीं तु इदानींतनानां चक्रवर्तिनामनुरोधेन आङ्लविभूपज्ञं धूमशकटमारुह्य गच्छन्तः निर्धना अपि जनाः अभिमतं देशं स्वल्पेनैव धनव्ययेनाधिगच्छन्ति । पुरा तु भारते वर्षे अष्टमांशपञ्चकाधिको भागः अरण्यमासीत् । तादृक्षेऽपि काले केचित् बलाधिक्यात् पादेनैव समचरिषत । इदानीं तु कलौ दुर्बला एते नरा विनाऽनेन बाष्पिकाशकटेन किं दूरदेशान् गमिष्यन्ति ? नैव नैव । पुरा कदाचित् रोमपादे नाम राज्ञि अङ्गान् शासति, द्वादशवार्षिकः क्षामः समभूत् । तदानीं ते जनाः आहाराभावेन केचिन्मृताः केचिद्राजानमुपालभमानाः द्वीपान्तरं वनान्तरं च गताः । एवमतिक्लिष्टा अवर्तन्त । इदानीं तु अस्मिन् राज्ये क्षामयुक्ते आस्माकीनो राजा देशान्तरात् द्वीपान्तरादपि अग्निनावा स्वल्पेनैव धनव्ययेन तण्डुलादिकं समानाय्य सुखं प्रजाः पालयति । अन्यच्च, पुरा पत्रप्रेषणावसरे जाते कस्मिंश्चित् भृत्ये पत्रादिकं दत्वा धनं च भूरि समर्प्य तं प्रेषयेयुः । स च गतः किं पथि क्षुत्तृष्णासमाधिक्यान्मरिष्यति ? । किंवा व्याघ्रादिभिः हिंस्रैर्व्यापादितो विनंक्ष्यति ? । अथवा किमुद्दिष्टं देशं गन्तुं पन्थानमजानन्

पथि निराहारोऽटिष्यति? । उत किं वा तत्र गत्वा प्रतिवृत्तं ज्ञात्वा आगच्छन् मध्ये परं क्लेशमनुभविष्यति तस्करादिभिः? हा हन्त! एतादृशेभ्यो बहुभ्यः कृच्छ्रेभ्योऽपि विमुच्यमानादेव संदेशहरान् प्रतिवृत्तं ज्ञातवन्तः आस्माकीनाः प्राञ्चः । इदानीं त्वयं भूपतिः पत्तनेषु जनपदेषु शाखानगरेषु ग्रामेषु उपशल्येषु च दूरवर्तिषु तत्र तत्र पत्रप्रेषणशालां प्रतिष्ठाप्य तद्द्वारा अनतिकाचव्ययेनैव देशान्तरस्थितस्य निर्धनस्यापि जनस्य पत्राणि दापयति । तद्द्वारैव अभिमतानि द्रव्याणि मित्रेभ्यः प्रेषितुमपि शक्यन्ते । पुरा हि याते च कालधर्मं महाराजे दशरथे, रामे चासति, भरतं मातुलगेहस्थमानेतुं दूतान् केकयान्प्रति प्रेषयामासुः । तेऽपि जवनैस्तुरङ्गैः पन्थानं संकोच्य तत्र गत्वा भरतेन सह ततः प्रस्थाय रथेनाष्टभिर्दिवसैरयोध्यां समागच्छन महाराजेन तेनापि विंशत्यधिकैर्दिनैः समागतम् । अन्ये तु किंवा कुर्युः । विनैव पुत्रसंस्कारादिना मृतं दहेयुः । संप्रति तु यदि लिख्येत कश्चन लेखः सच अनन्तरे दिवसे अन्यस्मिन दिवसे वा तत्र गच्छेत । सच शीघ्रमेव प्रस्थाय बहुदूरस्थोऽपि धूमशकटेनात्र पञ्चषैर्दिवसैरागच्छेत । अथवा तन्त्री नाम काचनेदानींतनराजकीयोपज्ञं वर्तते । सा च मनोवेगैव । न संशयः । तद्द्वारा घटिकाद्वयमात्रेण दूरदेशवार्ता जानन्ति । अपरं च यदि दूरदेशेष्वटन कश्चिन धनहीनो बलविहीनश्च अत्र आगन्तुमशक्तः कृच्छ्रमनुभवति । तदा यद्ययं तन्त्रीमार्गेण स्वनगरस्थं स्ववार्तां ज्ञापयति तदा अयं जनोऽस्मिन पत्तने वर्तमानायां लेखप्रेषणशालायां तेनाभिलषितं धनं दद्यात् । स च तन्त्र्या तस्मिन पट्टणे वर्तमानायाः लेखप्रेषणशालायाः अधिकारिणे एत-

स्मान् धनं स्वीकृतमिति वार्ता निवेदयेन् । स च सर्वत्राप्येकराज्यान् तच्छालातो धनं तस्मै वितरेत् । अपरं च सल्लाँपतन्त्री (Teliphone) नाम काचनैतद्राजकीयोपज्ञं वर्तते । तया च प्रभवः विनैव वार्ताहरेण दूरप्रदेशस्थैः मित्रैः सह व्यवहरन्ति । एवं केनाप्यननुष्ठितपूर्वाण्यद्भुतानि कार्याण्युपज्ञाय जनान् सुखेनावस्थापयति ॥

पुरा यदि कश्चन रुग्णः स्यान् तर्हि तस्य रोगचिकित्सायै वैद्यानामधिकधनप्रदानेन रोगान्निवारयामासुः । इदानीं तु राजकीयैव काचन भिषक्शाला तत्र तत्र नगरेषु प्रतिष्ठापिता विराजते । तत्र च सर्वेषामपि जनानां विनैव काचजिघृक्षया भेषजानि देयानीति नियमश्च कल्पितः । ते च वैद्यास्तथैव कुर्वते । जनाश्चापरिमितं सुखमनुभवन्ति ॥

अपि च पुरा विप्रः कश्चन विद्यार्थी यदि उपनयनानन्तरं गुरुनिकटं प्राप्य तदनुज्ञामवाप्य अस्य शुश्रूषादिकं निर्वर्त्य तस्य विरामकाले तेनाहूतोऽधीयानः विंशतिं त्रिंशतिं वा वत्सरानधीत्यैव विद्वान स्यान् । अन्तरान्तरे च महत् कृच्छ्रमनुभवन्ति स्म माहृशा विप्रवटवः । इदानीं तु तत्रतत्र संस्कृतकलाशालाः भारतराजकीयाधिकारिणः प्रतिष्ठाप्य अल्पेनापि श्रमेण विना विप्रवटून् अध्येतुं नियुञ्जते । आङ्ग्लकलामभिवर्धयितुं च तत्र तत्र स्थापितासु पाठशलासु स्थितिजुषामध्यापकानां वेतनं च स्वयमेव ददानाः अध्यापयन्ति माणवकान् । एतादृशगुणैरपरैश्च तान् पूर्वोक्तान् नलरामयुधिष्ठिरप्रमुखान सर्वानप्यतिशेते ह्ययं भारतसार्वभौमः ॥

द्वितीयानां तु चन्द्रगुप्तौरङ्गजेबप्रभृतीनामतिशयः विदित

एव सर्वेषाम् । तथापि किंचिदिव कथयामि——ते च टैमर् औरङ्ग-सीब् तिप्पुप्रभृतयो भारतमाक्रम्य तत्र स्थितान् विप्रान् क्षत्रबन्धून् वैश्यान् शूद्रान्वापि सर्वान् वर्णान् तुरुष्कान् कर्तुं प्रवृत्ताः तथा अकुर्वाणानपि हिंसन्तः गृहाभ्यन्तरं प्रविश्य तत्रस्थं धनादिकमपहरन्तः तानतीव पीडितवन्तश्चासन् । तस्मिन् काले इतरे च केचिन् तस्कराः पथिकवेषधारिणः पथिकैः सह संचरन्तः मध्येमार्गं तेषामास्येषु कन्था निक्षिप्य वित्तान्यपाहार्षुः । इदानीं च तेषां 'पश्यतो हरा' इति संज्ञा श्रूयते । अतश्च——'भामिन्यो भवनेषु भूषणगणैरङ्गानि संस्कुर्वते——' इत्यत्र जगन्नाथोक्तौ कैश्चिन् व्याख्यायते 'तदानीं रात्रौ तस्करसंचारप्रचुरतया तेषां च भामिनीनामङ्गनिवेशितान्याभरणानि नापहरेम, इति निबद्धसंधतया च ताभिरङ्गे निवेशितान्याभरणानि' इति । तेन च पुरा चोराः अधिकतया आसन्निति ज्ञातुं शक्यते । तादृशान् दुष्टान् नरपतीन् नाममात्रावशिष्टान् कृत्वा ततः परं सिंहासनगतान् बहून् क्षोणीकोणपालकान् परस्परं विगतकलहान् विधाय सुखेन जनान् अनुष्ठितस्वस्वमताचारान् परिपालयत्ययं चक्रवर्तीति विदितमेव सहृदयानाम् । तथा चोक्तम्——

'तादृक्षे समये कठोरविचरद्धारालकालानल-
ज्वालाजालसहोदरे बत! परित्रस्ते समस्ते जने ।
दिष्ट्या भारतवर्षसंकलितया श्रीमान् दयालुर्महान्
एड्वर्ड्सप्तम एष भारतधुरामात्मन्यथासञ्जयन् ॥' इति ।

हूणोत्तमस्याप्यस्य संस्कृते च कियान्! आदरः । अयं च प्रत्याङ्ग्लकलाशालं संस्कृताध्ययनमपि परिकल्प्य तत्कृते कंचन पण्डि-

तं च वेतनदानेन प्रतिष्ठाप्य माणवकानध्यापयति । 'प्रभुता सर्व-
तो मुखी' इति न्यायेन स्वातन्त्र्यात् रिक्तीकर्तुं शक्यमाना अपि
तत्रतत्र संस्कृतकलाशालाः आदरेणोत्तरोत्तरमभिवर्धयते ॥

केचित्तु समालोचनविधुराः—पुरा हि राजानः शास्त्राण्यधीत्य
आत्मनः सकाशमागतस्य कस्यचित् पण्डितस्य जीवितपर्याप्तं धनं
बहुमानं च ददुः । इदानीं तु अयं च राजा आङ्ग्लकलाशाला-
यामधीत्य तद्भाषाप्रवीणानेव कस्मिंश्चिदधिकारे नियोज्य मासवे-
तनं च वितार्य बहुमन्यते, न तु गैर्वाणीं वाणीमभ्यस्य तर्के व्या-
करणे च वाक्यार्थवक्तृणां वेदान्ते विवदमानानां च । कोऽसौ
राजा? तुच्छस्याप्यस्य राजत्वं वितीर्णवन्तं ब्रह्माणमेव विनिन्दे-
म" इति महाराजमप्यमुमपवदन्ते । तच्च तेषामसंपूर्णविद्यतामेव
प्रकटयति । न तु राज्ञो माननीयेष्ववमन्तृत्वम् । नापि तत्पक्षपा-
तिनामवैदुष्यम । इमे खलु शास्त्रीयमामोदमेव जिघ्रन्तः कार्या-
वसरे किमप्यननुस्मरन्तः स्वबहुमानं स्वयमेव नाशयन्ति । 'एक-
यापि कलया विशुद्धया योऽपि कोऽपि भजते गिरीशताम्'
इतिवत् यदीमे एकस्यामपि कलायां प्रवीणाः स्युः तदेमान् को
वा न पूजयेत्? न वा बहुमन्येत? । अत्र च विषये श्रीमन्तस्तत्र-
भवन्तः संस्कृतकलाशालापरीक्षाधिकारिणः श्रीकृष्णमाचार्या एव
प्रमाणम् । यत इमे शास्त्रार्णवमुन्मथ्य विद्योज्जीवकं ज्ञानामृतमा-
दाय तच्च सत्पात्रेषु प्रायुञ्जत, अत एव तेभ्यो विद्यानिधिरिति
विरुदं वितीर्णं नवद्वीपवासिभिः एतच्चक्रवर्तिप्रोत्साहितैः पण्डितस-
मूहैः । अन्ये च वर्तन्ते एतद्राजवितीर्णमहामहोपाध्यायविरुदभाजो
नीलमेघशास्त्रिणः ॥

किंचासौ भूपतिः एतादृशीषु संस्कृतकलाशालासु आङ्ग्लकलाशालासु च पण्डितान् महता मासवेतनेन प्रतिष्ठापयति । श्रीमत्पञ्चनदेऽपि एतादृशाः तर्कव्याकरणादिशास्त्रपर्वतशिखरमधिरूढाः उपदेशाः उपाध्याया वर्तन्ते । इत्थं परःसहस्रं पण्डिताः राजदत्तबिरुदाङ्किताः जगति विराजन्ते । इतः परं च भूतचन्द्राङ्कभूमिमिते (1915) ख्रिस्तुसंवत्सरे आङ्ग्लभाषायां संस्कृतविद्यायां च पण्डितानां परीक्षया प्राचीनकालाध्यक्षः (Master of Oriental learning) इति च बिरुदं वितरिष्यते इत्यपि श्रूयते । इत्थमनितरसाधारणमादरं संस्कृतभाषायामपि निहितवन्तं भाराचक्रवर्तिनमप्यपवदमानास्ते कीदृशः इति न जानीमहे ॥

इत्थं त्यागवीर्यविनयौदार्यगाम्भीर्यादिभिरन्यैश्च गुणैरनुपमं महान्तं चक्रवर्तिनं प्रसूतवत्यास्तन्मातुश्च कीदृशं स्यात् गाम्भीर्यादिकमिति विमर्शका विमृशन्तु । सा च स्वयमेव शत्रून् नगरात् विद्राव्य षष्ट्यधिकान् संवत्सरान् विनैव सामन्तभीतिं राज्यमकरोदिति इदमाश्चर्यजनकं खलु सहृदयानाम् । तथाचोक्तम्—

> दुष्टाः केवलमात्मदौष्ट्यमजहुः शिष्टाः प्रमोदं ययुः
> दुर्भिक्षं सपदि प्रशान्तमजनि स्वास्थ्यं प्रजानामभूत् ।
> रामाराज्यमिदं समानविभवं श्रीरामराज्येन किं
> त्वाकारेण ततोऽधिकं विजयते विक्टोरियार्याधिकम् ॥

इति । तादृश्या विक्टोरियानाम्न्या माहिष्याः पुत्रोऽप्ययं 'न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ।' इतिवत् सर्वैरपि गुणैः मातृसमानो जगतीं शास्ति इत्यजानन्तस्तु

नैव जगतीति निश्चयेन वक्तुं शक्यते । तस्याश्च राज्ञ्याः अयं प्रथमः पुत्रः। भूपतीनां विष्ण्वंशत्वात् अयं च विष्ण्वंशः। अस्य च प्रथमं कदाचित् पट्टाभिषेकमहोत्सवो निश्चित्य करणावसरे विघ्नै-रभिहतः पुनरकारि । अतश्चामुं राघवमेव निश्चिन्वते सहृदयाः । तथाहि—

'धीरं वीरमुदारमेनममलप्रज्ञं प्रजापालन-
श्रद्धं बद्धदयं विनीतहृदयं संशेमहे राघवम् ।
यस्माद्विष्णुकलान्वितौ गणनया तत्सप्रमौ द्वावपि
व्यावृत्तः प्रथमं द्वयोरपि यतः पट्टाभिषेकोत्सवः ॥'

इति । एवं सर्वथा जनानामुपकुर्वन्नयं नरपतिः प्रतिनगर-मेकं व्यवहारविचारणस्थलं कारागेहादिकं च परिकल्प्य तेषु च स्थलेषु व्यवहारविचारणज्ञं कंचित् प्रधानपुरुषं प्रतिष्ठाप्य तेन च निष्पक्षपातं वादिनः प्रतिवादिनो वा अपराधं विमृश्य तं चापराधिनं दण्डयतैव भवितव्यम्, नतु उत्कोचादिकं गृह्णतेति नियमश्च कल्पितः। स च तं विधिमनुतिष्ठति ॥

अपि च पुरा अध्येतुं पुस्तकानि तालपत्रैर्निर्माय तस्मिन् महता प्रयासेन लिखित्वा पठन्तः महत् कष्टमनुभूतवन्तः आस्मा-कीनाः प्राञ्चः । अपि तु तदा तेषां बलाधिक्येन अनलसतया च सावधानं विलिख्य पठतां बुद्धिविस्तृतिः परपराजयकारणं ग्रन्थनि-र्माणसामर्थ्यं च अभवदिति विषये तेषां पाण्डित्यं बुद्धिकौशलं तदधीनानि तालपुस्तकानि च साक्षीणि । ततः परं कलौ बलहीन-तया अलसतया च विलिख्यपठितुमशक्नुवानानां पुरः स्थातु-

प्रामाणानि	पुनः	प्रमाणस्थानानि
भगवद्भासु	... १०	पाञ्च
भर्त्सितामपि	... १२	रा-सु २७ ४३.
भवतां कथ्यते	... ८३	. . . .
भवशरण	... ५४	वि-पु ३ ७ ३३
भूयिष्ठं तेजः	... २५	अहि ५२.
भोगमात्र	... १७	शारी ४ ४ २१.

म

प्रामाणानि	पुनः	प्रमाणस्थानानि
मच्चित्ता म	... २८	भ-गी १० ९.
मच्छरैस्त्वं	... ४१	रा-यु ८१ ६९.
मत्कृते काक	... ३३	रा-सु ३८ ३९.
मनोदुर्नि	... ८१	भ-गी ६ ३५.
मम माया	... ७६	भ-गी ७ १४.
मया त्वं पक	... ५१	रा-कि ३६ २०.
मया विना	... ९	रा सु ३६ २८.
मयि द्वेषानु	... ५०	वि-पु १ २० २१.
महामनाः	... ५५	गी-भा १.
महाविभूतेः	... १०	पाञ्च
मातरं पश्य	... ८	श्रीम् ११
मातर्मैथिलि	... १३	श्रीगुण ५०
मातापिता	... ८७	सुबा ६.
मातृदेवो	... ८६	तै-उप-शी ११ २ २.
माधुर्यं पर	.. २८	. . . .
मामेव ये	... ५८	भ-गी ७ १४.
मित्रभावेन	... २९	रा-यु १८ ३.
मित्रमौपयि	... १२	रा-सु २१ १९.

प्रमाणानि		पुटः	प्रमाणस्थानानि
ह्			
हताखिल	...	३४	स्तोत्र ४१.
हरे विहर	...	३८	वि-ध
हिरण्यवर्णा	...	६	श्रीसू १.
ह्रीश्च ते लक्ष्मी	...	७	तै-अरु १३ ६.

शुद्धाशुद्धपत्रिका ।

पृ.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	९	वध्नाति	बध्नानि	३२	१३	पुरुप	पुरुष
,,	२६	क्ज्ञान	यज्ञान	३३	१	ध्यवाधि	ध्यनवाधि
३	२०	ध्यैव	द्वैयव	,,	६	कूल	कूलं
६	७	क्ज्ञान	यज्ञान	,,	१०	तद्धेग	तद्धेम
,,	१०	पर्णा।	पर्णा '	,,	१४	एब	एव
,,	,,	वल्लभा।	वल्लभे	३५	१५	द्वीप	द्वीप
८	११	निजदेवी।	निचंदेवी।	३८	२	प्रेत्यक	प्रत्येक
१२	१५	मतर	मानर	,,	४	तस्य	यस्य
१३	५	शरण्य	शरण	,,	९	निरमितुमिव	निरसितुमिह
,,	१६	तद्वैदे	तदै	,,	१०	मर्वाशरीर	सर्वशरीर
,,	२४	क्षूाणां	क्षूणां	,,	२०	अन्यथापि	अन्यस्यापि
१६	५	तावन	तान	,,	२४	लीलात्व	लीलत्व
१७	१६	मुपचा	मुपचया	३९	११	विभूनिना	विभूतीना
,,	२१	जक्षन्का।	जक्षन्का।	४०	२१	पर्यङ्क	पर्यङ्क
१९	२४	पाद्विधा	पाद्विधा।	,,	२८	दशाभिः	दशभिः
२३	१	स्वरूप	स्वरूप,	४२	१३	कारतम	कारकतमं
२४	९	विभावा	विभवा	,,	१९	गतः	मृतः
,,	११	भग	भगव	४३	२२	भवतां	पततां
,,	२१	मेदोस्थि	मेदोऽस्थि	४७	१४	जीवप्रदः	बीजप्रदः
२६	१७	सर्ववित्	मर्ववित्,	४८	९	वन्धु	बन्धु
,,	१८	सर्वेश्वरः	मर्वेश्वरः	,,	,,	राधनां	राधानां
२८	१४	परः दुः	परदुः	४९	५	स्वेष्ट	स्येष्ट
३०	२१	असरूये	असरूयं	५०	४	वर्गया:	वर्गयो:

पृ.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	६	भूत्, 'स	भूत्स
,,	१३	प्रवृत्तौ	प्रपत्तौ
,,	२४	म च	सा च
५१	२५	सर्गादि	स्वर्गादि
५२	६	स्वय त	स्वय-
,,	५	वत्सु	वत्सु
,,	६	कारीरी	कारिरी
५३	१४	वृत्तेर्बन्ध	वृत्तैर्बन्ध
,,	२५	निष्ठत्व	निष्ठत्वं
५५	७	प्रत्यि	प्रीत्य
,,	१४	व्यवसायज्ञः	व्यवसायज्ञा
५६	७	बुध्द्या	बुद्ध्या
५८	१४	त्यादिना	इत्यादिना
६०	१०	भवाद्ध्या	भवात्तद्ध्या
६३	३	सापक्षे	सापेक्ष

पृ.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	५	कल्पपूर्वा	कल्पःपूर्वा
६४	५	वयचेति	वयांचेति
६७	७	शारणागति	शरणागति
७०	२५	विर्य	वीर्य
८३	४,५	कुतर्कश्चकु-निश्चयः	कुतर्कानिचयश्चयः
,,	८	कलुषै	कल्मषै
,,	१४	नवता	नावता
८४	४	म्भेधि	म्भोधि
,,	१७	महाम्भोधि	सुधाम्भोधि
,,	१९	शव्दः	शब्दः
८५	,,	सागरस्यं	सागरस्य
८६	७	महतिः	महति
८७	२२	क्लप्तज	क्लप्तजग
८८	१९	स्वर्यम्	श्वर्यम्